

Хмельницький національний університет
Факультет здоров'я, психології, фізичної культури
та спорту
Кафедра психології та педагогіки

КВАЛІФІКАЦІЙНА ДИПЛОМНА РОБОТА

Перший (бакалаврський) рівень вищої освіти
Рівень вищої освіти

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ТВОРЧИХ
ЗДІБНОСТЕЙ ДІТЕЙ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ
(Назва теми)

Галузь знань – 05 Соціальні та поведінкові науки

Шифр і назва галузі знань

Спеціальність – 053 Психологія

Шифр і назва спеціальності

Шифр 20003

номер ІНП

Виконала: здобувачка IV курсу, групи ПІм-20-1 Анна ГРОЦЬКА
Підпис Ініціали, прізвище

Керівник: доктор педагогічних наук, професор Олена ГОМОНЮК
Науковий ступінь, вчене звання Підпис Ініціали, прізвище

До захисту допускаю:
Зав. кафедри психології та педагогіки
доктор психологічних наук, професор

 Таїсія КОМАР
Підпис Ім'я, ПРІЗВИЩЕ

10 червня 2024 р.

Хмельницький, 2024

ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Факультет здоров'я, психології, фізичної культури та спорту
 Кафедра психології та педагогіки
 Освітній рівень Перший (бакалаврський)
 Галузь знань 05 Соціальні та поведінкові науки
 Спеціальність 053 Психологія
 Освітня програма освітньо-професійна програма Психологія

ЗАТВЕРДЖУЮ
 Завідувач кафедри психології та педагогіки
Таїсія КОМАР

підпис
 протокол № 5 від 14 грудня 2023 р.

ЗАВДАННЯ НА КВАЛІФІКАЦІЙНУ ДИПЛОМНУ РОБОТУ Анни ГРОЦЬКОЇ

Ім'я, ПРІЗВИЩЕ здобувача

1. Тема кваліфікаційної дипломної роботи: ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ТВОРЧИХ ЗДІБНОСТЕЙ ДІТЕЙ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ

Керівник кваліфікаційної роботи: Олена ГОМОНЮК, доктор педагогічних наук, професор

Ім'я, ПРІЗВИЩЕ, науковий ступінь, вчене звання

Затверджено наказом ректора університету від 15 лютого 2024 р. № 8

2. Строк подання здобувачем роботи на кафедру 10 червня 2024 р.

3. Вихідні дані до роботи: матеріали звіту з переддипломної практики, комплекс методів та методик дослідження: (спостереження, анкетування, усне опитування, бесіди, методика де Хаака та Кафа, проєктивна методика «Неіснуюча тварина», матриці Равена, методика Вартега «Кола», методики «Склади оповідання» та «Закінчи розповідь»).

4. Зміст кваліфікаційної дипломної роботи (перелік питань, які потрібно розробити): вступ, розділ 1 «Теоретико-методологічні засади розвитку: творчих здібностей дітей молодшого шкільного віку: проаналізовано зміст і структура психологічних механізмів творчості, розкрито вікові закономірності розвитку дітей молодшого шкільного віку; розділ 2 «Емпіричне дослідження психологічних особливостей розвитку творчих здібностей дітей молодшого шкільного віку»: зміст та організація експериментального дослідження, аналіз та інтерпретація результатів дослідження; розроблення рекомендацій педагогам та батькам щодо розвитку творчих здібностей дітей молодшого шкільного віку; висновки до розділів; висновки, перелік джерел посилання, додатки.

5. Перелік графічного матеріалу (із зазначенням обов'язкових креслень)
– 6 таблиць.

6. Консультанти розділів кваліфікаційної дипломної роботи

Розділ	Прізвище, ініціали та посада консультанта	Підпис, дата	
		завдання видав	завдання прийняв

Дата видачі завдання 14 грудня 2023 року
КАЛЕНДАРНИЙ ПЛАН

№ з/п	Назва етапів (розділів) кваліфікаційної дипломної роботи	Строк виконання етапу роботи	Примітка
1	Вибір теми дослідження. Визначення об'єкта і предмета дослідження, постановка мети і завдань	До 01 10 2023 р.	виконано
2	Визначення теоретико-методологічних засад дослідження. З'ясування актуальності проблеми	До 01 12. 2023 р.	виконано
3	Оформлення вступу кваліфікаційної дипломної роботи	До 01.02.2024 р.	виконано
4	I розділ кваліфікаційної дипломної роботи	До 01.03. 2024 р.	виконано
5	II розділ кваліфікаційної дипломної роботи	До 01.04.2024 р.	виконано
6	Загальні висновки	До 01 05. 2024 р.	виконано
7	Оформлення кваліфікаційної дипломної роботи	До 01.06.2024 р.	виконано
8	Попередній захист кваліфікаційної дипломної роботи (відповідно графіку)	<u>23</u> травня 2024 р.	виконано
9	Захист кваліфікаційної дипломної роботи (відповідно графіку)	<u>18</u> червня 2024 р.	виконано

Здобувач Анна ГРОЦЬКА

Керівник роботи Олена ГОМОНІУК

Ім'я, ПРІЗВИЩЕ

АНОТАЦІЯ КВАЛІФІКАЦІЙНОЇ ДИПЛОМНОЇ РОБОТИ

Тема кваліфікаційної дипломної роботи «Психологічні особливості розвитку творчих здібностей дітей молодшого шкільного віку»

Здобувач (ка) Анна Гроцька

Ім'я, ПРІЗВИЩЕ

Керівник Олена ГОМОНЮК

Ім'я, ПРІЗВИЩЕ

Кваліфікаційна дипломна робота включає 110 сторінок, 6 таблиць, перелік джерел посилання складає 65 найменувань, 8 додатків.

Ключові слова: особливості; розвиток; творчі здібності; діти; молодший шкільний вік.

Об'єкт дослідження – розвиток творчих здібностей молодших школярів.

Предмет дослідження – психологічні особливості розвитку творчих здібностей молодших школярів.

За результатами дослідження розроблено рекомендації педагогам та батькам щодо розвитку творчих здібностей молодших школярів.

Одержані результати можуть бути використані в роботі із здобувачами вищої освіти.

Дипломник

Анна ГРОЦЬКА

Підпис

Ім'я, ПРІЗВИЩЕ

Дата подання кваліфікаційної роботи до захисту 10 червня 2024 р.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	6
РОЗДІЛ 1 ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ РОЗВИТКУ ТВОРЧИХ ЗДІБНОСТЕЙ ДІТЕЙ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ ...	9
1.1 Аналіз змісту і структури психологічних механізмів творчості	9
1.2 Вікові закономірності розвитку дітей молодшого шкільного віку	28
Висновки до розділу.....	43
РОЗДІЛ 2 ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ РОЗВИТКУ ТВОРЧИХ ЗДІБНОСТЕЙ ДІТЕЙ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ.....	45
2.1 Зміст та організація експериментального дослідження.....	
2.2 Аналіз та інтерпретація результатів дослідження.....	50
2.3 Рекомендації педагогам та батькам щодо розвитку творчих здібностей дітей молодшого шкільного віку.....	70
Висновки до розділу.....	72
ВИСНОВКИ.....	74
ПЕРЕЛІК ДЖЕРЕЛ ПОСИЛАННЯ.....	76
ДОДАТКИ.....	82
ДОДАТОК А Методика де Хаака та Кафа.....	82
ДОДАТОК Б Тест «Неіснуюча тварина».....	83
ДОДАТОК В Анкета для батьків.....	90
ДОДАТОК Г Методика Вартега «Кола».....	91
ДОДАТОК Д Методики «Склади оповідання» та «Закінчи розповідь».....	92
ДОДАТОК Е Вправи на розвиток творчих здібностей учнів	97
ДОДАТОК Ж Прогресивні матриці Равена.....	103
ДОДАТОК З Проективна методика «Малюнок людини».....	108

ВСТУП

В нових реаліях суспільства існує нагальна потреба в творчій особистості, яка здатна діяти в різних ситуаціях соціального буття, створювати інноваційні компоненти власної діяльності. Закласти підґрунтя для розвитку творчих здібностей дитини покликаний сучасний заклад середньої освіти.

Школа — це життєвий простір учня початкових класів. Проте в ній дитина не просто готується до життя, а живе. Саме тому робота педагогічного колективу у закладі середньої освіти має плануватися так, щоб сприяти становленню особистості як творця і проєктувальника власного життя, гармонізації та гуманізації стосунків між учнями і педагогами, школою і родиною.

Нині серед основних завдань, що постають перед психологами, є робота з обдарованими і творчими дітьми. Ця діяльність проводиться за такими напрямками: виявлення та розвиток творчого потенціалу учнів, їх психологічна підтримка й організація активного, змістовного дозвілля; робота з педагогічним колективом щодо оптимізації навчально-виховного процесу та розвитку креативності самих вчителів; психолого-педагогічна просвіта батьків, психотренінгова робота тощо.

Про актуальність обраної теми свідчить підвищена увага й інтерес до неї в останній час з боку дослідників. Так, проблему формування творчої особистості вивчали І. Бех, В. Моляко, В. Роменець, С. Сисоєва та ін.

Нами враховано досвід західних науковців, які розробили психологічні моделі творчості (П. Торренс, Дж. Гілфорд, А. Олах, Р. Стернберг). Проте незважаючи на значний інтерес до цієї проблеми з боку дослідників, практичне втілення у практику думок і переконань науковців залишається поки що незначною тенденцією.

Актуальність проблеми, недостатність її опрацювання у науковій літературі зумовили вибір теми дослідження: «Психологічні особливості розвитку творчих здібностей дітей молодшого шкільного віку».

Мета дослідження – виявити й обґрунтувати особливості розвитку творчих здібностей дітей молодшого шкільного віку.

Завдання дослідження:

1. Проаналізувати теоретичні засади досліджуваної проблеми, ступінь її розроблення у психолого-педагогічній науці та практиці.

2. На основі аналізу наукової літератури розкрити сутність поняття «творчі здібності».

3. Виявити й обґрунтувати психологічні особливості творчих здібностей молодших школярів;

4. Розробити практичні рекомендації педагогам, психологам та батькам щодо ефективного розвитку творчих здібностей молодших школярів.

Об'єкт дослідження – розвиток творчих здібностей молодших школярів.

Предмет дослідження – психологічні особливості розвитку творчих здібностей молодших школярів.

Методи дослідження: теоретичні: теоретичний аналіз даних педагогічних, психологічних джерел за темою дослідження, їх систематизація й узагальнення; емпіричні: збір та обробка емпіричних даних (спостереження, анкетування, усне опитування, бесіди, методика де Хаака та Кафа, матриці Равена, проєктивна методика «Неіснуюча тварина», методика Вартега «Кола», методики «Склади оповідання» та «Закінчи розповідь»).

Експериментальна база дослідження. Дослідно-експериментальна робота здійснювалася на базі Комунального закладу загальної середньої освіти «Початкова школа №4 Хмельницької міської ради». Загалом у дослідженні взяли участь 60 учнів 4-х класів.

Практичне значення дослідження полягає в тому, що розроблено рекомендації педагогам, батькам та щодо розвитку творчих здібностей учнів молодшого шкільного віку.

Апробація результатів дослідження. Про результати дослідження доповідалось на V Міжнародній науково-практичній конференції студентів та молодих вчених «Освітні і культурно-мистецькі практики в контексті інтеграції України в міжнародний науково-інноваційний простір в умовах воєнного часу», яка відбулася 18-19 квітня 2024 року в Хортицькій національній академії, м. Запоріжжя.

Структура та обсяг роботи. Робота складається зі вступу, двох розділів, висновків до кожного розділу, висновків, переліку використаних джерел, додатків. Повний обсяг роботи становить 110 сторінок. Текст містить 6 таблиць.

РОЗДІЛ 1 ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ РОЗВИТКУ ТВОРЧИХ ЗДІБНОСТЕЙ ДІТЕЙ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ

1.1 Аналіз змісту і структури психологічних механізмів творчості

Національна доктрина розвитку освіти України у XXI столітті визначила, що головною метою української системи освіти є створення умов для розвитку і самореалізації кожної особистості [29].

Повною мірою розкрити власні природні здібності, зайняти своє місце у житті, ставити значущі цілі і досягати їх дає можливість саме творча діяльність. Рання діагностика та початок занять з розвитку творчих здібностей школярів, проблема оцінювання й відстеження результату діяльності педагога залишається однією з ключових проблем сучасної освіти.

Тому перш, ніж вивчати проблему розвитку творчої особистості, вважаємо за доцільне розглянути сутність самого процесу творчості.

Творчість, на думку багатьох дослідників, є атрибутом людської діяльності, її «необхідною, суттєвою, невід’ємною властивістю», адже саме вона визначила виникнення людини і людського суспільства, основою подальшого прогресу матеріального і духовного виробництва .

Творчість – це вища форма активності і самостійної діяльності людини і суспільства. Вона містить елемент нового, передбачає оригінальну і продуктивну діяльність, розвиває здатність до розв’язання проблемних ситуацій.

Рамки творчості охоплюють дії від нестандартного розв’язання простого завдання до повної реалізації унікальних можливості індивіда у певній галузі.

Творчість є історично еволюційною формою активності людей, що проявляється в різних видах діяльності і веде до розвитку особистості. Через творчість реалізуються історичний розвиток і зв’язок поколінь. Вона

безупинно розширює можливості людини, створюючи умови для подолання нових вершин.

Творча діяльність – це діяльність, що охоплює зміну дійсності і самореалізацію особистості в процесі створення матеріальних та духовних цінностей, нових більш прогресивних форм керування. Вона розширює межі людських можливостей.

В основі творчості лежить принцип діяльності, а точніше трудової діяльності. Процес практичного перетворення людиною навколишнього світу в принципі обумовлює і формування самої людини. Творчість – це атрибут діяльності лише людського роду.

Родовою сутністю людини, її найважливішою атрибутивною властивістю, є предметна діяльність, суть якої – творчість. Однак цей атрибут не властивий людині з народження, а існує тільки у вигляді можливості.

Творчість – не дарунок природи, а набута через трудову діяльність властивість. Саме перетворююча діяльність, включення в неї є необхідною умовою розвитку здатності до творчості. Перетворююча діяльність людини виховує її, суб'єкта творчості, прищеплює їй відповідні знання, навички, виховує волю, робить її всебічно розвинутою, дозволяє створювати якісно нові рівні матеріальної і духовної культури, тобто діяти.

Отже, саме принцип діяльності розкриває соціологічний аспект аналізу основ творчості.

Аналіз цієї проблеми в історичному огляді дозволяє виділити суттєво значущий аспект щодо розуміння зазначеної категорії.

В історії психології були періоди підвищеної уваги до питання творчості. Особливо цей інтерес загострювався в переломні етапи розвитку людського суспільства. Підтвердженням цього є поява праць П. Енгельмайєра, О. Потебні, В. Романця та інших. Використовуючи інтроспективний метод, вони розглядали індивідуальне й історичне становлення психічного крізь призму творчості.

Творчість – це психічний процес створення нових цінностей, що передбачає наявність у суб'єкта здібностей, мотивів, знань і умінь, завдяки яким створюється продукт. Він вирізняється новизною, оригінальністю й унікальністю. Вивчення цих властивостей особистості виявило важливу роль уваги, інтуїції, неусвідомлених компонентів розумової активності, а також потреби особистості в самоактуалізації, в розкритті і розширенні своїх можливостей творити.

Важливо зазначити, що в більшості визначень творчості, незалежно від того, чи носять вони узагальнюючий чи частковий характер, чітко виявляється орієнтація на процесуальну або продуктивну характеристику творчості.

Творчість як процес спочатку розглядалася, спираючись на самозвіти діячів мистецтва і науки, в яких особлива роль належала осяянню, натхненню і подібним станам, що приходять на зміну попередньої роботи розуму.

Англійський дослідник Г. Уоллес виокремив чотири стадії процесів творчості: підготовку, дозрівання, осяяння і перевірку [53].

Прагнучи виявити «природний» процес мислення...», Уоллес сказав: «Ми можемо... взяти окреме досягнення думки – створення нового узагальнення чи винаходу, або поетичне вираження нової ідеї – і запитати, як воно було одержано приблизно. Тоді ми можемо приблизно розрізнити безперервний процес, який має свій початок, середину та кінець» [53].

Автор посилається на промову 1891 року німецького фізика Германа фон Гельмгольца, який був відомий своїми внесками в енергетику, електродинаміку і термодинаміку та описав свій процес створення нових ідей [54].

У промові Германа Гельмгольц сказав, що після попереднього дослідження проблеми «в усіх напрямках... радісні ідеї приходять несподівано без зусиль, як натхнення. Що стосується мене, вони ніколи не приходили до мене, коли я був втомлений або коли я сидів за робочим столом... Особливо

охоче вони приходили під час повільного підйому пагорбами лісу сонячного дня» [54].

Щоб виокремити безперервний процес, Уоллес розкладає опис Гельмгольца на три частини, а потім додає четверту. Він каже (додано маркери): «Гельмголец тут дає нам три стадії у формуванні нової думки.

Першу за часом я буду називати підготовкою, стадією, під час якої проблема «досліджується... в усіх напрямках»;

друга — стадія, під час якої він свідомо не думав про проблему, яку я називатиму інкубацією;

третьою, який складається з появи «щасливої ідеї» разом із психологічними подіями, що безпосередньо передували цій появі та супроводжували її, я буду називати осяянням.

І я додам четвертий етап перевірки, про який Гельмголец тут не згадує» [53].

Далі автор докладніше пояснює значення верифікації, посилаючись на Анрі Пуанкаре, французького математика, фізика та інженера 19 століття, який був відомий своїм внеском у теорію хаосу, топографію тощо [54].

Своєрідне пояснення творчості давав З. Фройд. На його думку, основу всіх видів творчості складає Едипів комплекс, який сформувався у дитини до 5-ти років. Механізмами його розвитку є сублімація і компенсація. Комплекс представлений у вигляді невідомих потягів і задоволення їх за допомогою фантазії. Отже, художня творчість характеризується, якщо користуватися термінологією З. Фрейда, здатністю до сублімації несвідомих потягів людини [48].

Своєрідне бачення закономірностей творчої діяльності висловив представник гештальтпсихології М. Вертгаймер. Аналіз і переструктурування проблемної ситуації М. Вертгаймер вважає одним із основних принципів теорії творчого мислення. Цей аналіз передбачає використання минулого досвіду. Момент переструктурування ситуації, що

називається інсайтом, дає можливість суб'єкту побачити цю ситуацію в новій, більш глибокій перспективі.

На думку М. Вертгаймера, творчість не є унікальним явищем, вона наявна у практичному й особливо соціальному житті кожної людини [55].

В продуктивному процесі мислення, описаному М. Вертгаймером, можна виокремити такі основні стадії:

1. *Виникнення теми.* На цій стадії виникає почуття потреби розпочати роботу, «почуття спрямованої напруги», яка мобілізує творчі сили.

2. *Сприйняття теми,* аналіз ситуації, усвідомлення проблеми. Основне завдання цієї стадії – створення цілісного образу ситуації, адекватній тій ситуації, що виникла через вибір теми і що є сферою кристалізації проблеми, яку необхідно вирішити.

3. *Робота щодо вирішення проблеми.* Вона в значній мірі проходить не усвідомлено (рішення може прийти вночі), хоча попередня і досить напружена свідомою робота необхідна.

4. *Виникнення ідеї рішення (інсайт)* (багатьма вченими ця стадія описана до і після М. Вертгаймера, проте природа явища залишається нез'ясованою).

5. *Виконавча стадія не потребує особливих пояснень* [55].

Біологізаторський підхід у визначенні творчості присутній у дослідженнях Г. Гутмана. Людська творчість визначається як виявлення біологічної творчості на поведінковому рівні і містить перетворення тілесної організації на організовані розумові процеси. Різні продукти творчості постають як зовнішнє вираження окремих боків людської природи. Включаючи в себе процеси перетворення кількісні й якісні зміни, творча активність, за Г. Гутманом, є формою самоекспансії. Людина не тільки створює свій зовнішній світ у рамках суб'єктивно-образної діяльності, а й втілює ці образи в життєво реальну форму [3].

Заслуговує на увагу теорія бісоціації у психології творчості А. Кетлера. Автор прагне довести, що всі види творчої активності мають у своїй основі

загальний принцип. Він вказує на два шляхи запобігання стандартизованому, рутинному мисленню та поведінці. Це – занурення в уявний або мрійливий стан, в якому раціональне мислення припинено, а також втеча від нудьги, застою, інтелектуальних ускладнень та емоційних фрустрацій. Завершується цей процес інсайтом, що показує добре відому ситуацію в новому світі і дає нову відповідь на неї. Акт відкриття має деструктивний і конструктивний аспекти, оскільки відбувається фрустрація старих схем розумової діяльності заради досягнення нового синтезу.

Бісоціативному мисленню властива також відмова від законів формальної логіки. Мозок тимчасово звільняється від «пригнічення» логічними правилами, аксіомами, структурами, вербальними концепціями. До справи «береться» творча інтуїція, що поєднує семантичні елементи з різних площин досвіду, руйнує всі логічні перепони та бар'єри між віддаленими понятійними матрицями [56].

Представниками гуманістичної психології, творчість розглядається як спосіб самоактивізації, реалізації прагнень людини до розвитку своїх можливостей. Так, А. Маслоу вважав, що кожна людина робить спроби реалізувати протягом свого життя власний природний потенціал. Науковець розрізняє два види творчості: первинну і вторинну. Первинна виходить із сфери несвідомого [50]. Автор дає психологічний портрет такої творчості: вона властива тим, хто здатен мріяти, грати, сміятись, хто вміє бути спонтанним, більш відкритим для невідомих спонукань та імпульсів. Вторинна творчість виходить із свідомості суворих і практичних людей, які бояться поривів, обережні і стурбовані тим, що вони роблять. Як зазначає дослідник, дійсно творча особистість наділена обома видами творчості.

З розвитком кібернетики є спроби моделювати процеси творчості на комп'ютері (евристичне програмування). Передача технічним пристроям доступних формалізації розумових операцій різко підвищила зацікавленість тими процесами творчості, які не можливо формалізувати. Залежність від них науково-технічного прогресу – відкриттів, винаходів та ін. спрямувала

зусилля психологів на розроблення методів діагностики творчих здібностей і стимуляції творчості (наприклад: атака мозкова).

Аналізуючи в творчості її процесуальні і результативні сторони, дослідники фіксували різну швидкість одержання результатів творчості, їх рівень, значущість, складність проблем, що вирішувалися, різницю в здібностях людей (підготовленість) до конкретного виду творчої діяльності. Здібності, тобто підготовленість людей до конкретної діяльності, характеризуються рівнем засвоєння певної сукупності способів, видів дій, збором інформації. Тому виокремлюють загальні і спеціальні здібності. До загальних належать: високий рівень сенсорної організації, вміння бачити проблему, будувати гіпотези, вирішувати завдання, практично оцінювати одержані результати, наполегливість, емоційність, працелюбність та інші; до спеціальних – ті, які необхідні для діяльності в окремих галузях, наприклад – художній смак, музичний слух тощо.

Усі компоненти творчих здібностей тісно пов'язані між собою і в процесі творчої діяльності відіграють певну роль. Але творчими, у вузькому значенні слова, є інтелектуально-евристичні здібності. Це, передусім, здатність генерувати ідеї, висувати гіпотези, фантазувати, асоціативно мислити, бачити суперечності, переносити знання і вміння в нові ситуації; це здатність відмовлятися від нав'язаної ідеї, незалежно судити, критично мислити, оцінювати. Саме ця група творчих властивостей більшою мірою, ніж інші, бере участь у створенні нового творчого продукту [18].

Розвиток творчості і творчих здібностей не має меж. Людина, опинившись в складній ситуації, вимушена шукати відповіді на поставлені запитання.

У сучасній психологічній науці на перший план виноситься аналіз комунікативних і особистісних аспектів мислення, ролі в ньому процесів мислення і рефлексії. Точне і правильне розуміння проблеми фокусує позицію людини по відношенню до позиції інших людей, що дає змогу ефективно організувати подальшу дію вчинків відповідно до обраних для

себе мети і завдань. Позиційність в розумінні означає введення особистісного чинника зацікавленості в певній інтерпретації зрозумілого матеріалу.

Важливість дослідження рефлексії визначається пошуком шляхів удосконалення мислення за допомогою усвідомлення, аналізу і вимірювання його змісту.

Рефлексія в широкому розумінні є складним процесом відображення суб'єктом своєї діяльності, мислення, спілкування, зміст свідомості. Загальний механізм рефлексії розглядається, як «рефлексивний вихід» суб'єкта за межі діяльності. Такий вихід передбачає здібність до об'єктивізації особистих дій, ставлення до себе як до об'єкту пізнання.

За словами О. Рудницької, рефлексія виявляється і функціонує як спрямованість пізнання на самого себе, як процес «мислення про мислення», як досягнення власних дій та їх законів [37]. Таке дослідження своєї сутності стає можливим завдяки виходу суб'єкта у зовнішню позицію щодо себе і власної діяльності, тобто завдяки об'єктивізації процесу інтроспекції, в якому усвідомлення внутрішніх механізмів суб'єктивної діяльності розглядається як самостійний об'єкт. Оскільки в самопізнанні як свідомості окремого індивіда органічно злиті усвідомлення свого «Я», умов, за яких це «Я» існує, потреб, що воно намагається реалізувати, оцінка власних можливостей, ціннісних орієнтацій, котрі спонукають «Я» до активних дій, у сучасній літературі виокремлюється декілька актів рефлексії: самосприйняття, самоспостереження, самоаналіз, самоставлення, самоусвідомлення.

Разом з тим, рефлексія пов'язана не тільки з когнітивними процесами. Суб'єктивна необхідність рефлексивного виходу виникає у випадку ускладненої діяльності і зумовлена змістом мотиваційної, змістовної сфери особистості.

Акцентуючи увагу на цьому моменті, Р. Павелків згадує радянських дослідників, які розробили рефлексивну модель творчого мислення як одну із моделей народження нового. Вона побудована на уявленнях про

психологічні механізми рефлексії як процеси виявлення невідповідності попереднього досвіду і його переосмислення під впливом нових потреб та умов [31].

Інші автори вважають рефлексію засобом існування людини в світі. Рефлексія, на їхню думку, є багатоваріантним напрямом процесу переосмислення. Вони виокремили два типи рефлексії (за спрямованістю на об'єкт):

- рефлексію як техніку усвідомлення процесу, засобів, результату мислення, що розширює можливості, сприяє аналізу переходу у конкретній ситуації, пошуку засобів їх подолання;
- рефлексію стану, спрямовану на усвідомлення своїх переживань і емоцій під час роботи [2].

Спрямованість і зміст цих процесів дозволяє визначити їх психологічними передумовами досягнення людиною найвищої продуктивності своєї діяльності та самовдосконалення розвитку власних знань. На підґрунті розмежування в особі функції «Я»- виконавця і «Я»- контролера, автори наукових праць пояснюють можливості рефлексивної регуляції людиною власної поведінки. В цьому розумінні, рефлексія є універсальним механізмом саморегуляції особистості: зовнішні обставини інтеоризуються індивідом, а потім екстеріоризуються у змінах свого «Я», а через них у нових способах дій.

Здатність до переосмислення і перебудови змісту свідомості, діяльності, спілкування розглядається як шлях цілісного ставлення до оточуючого світу. Таке розуміння розкриває суть творчого характеру рефлексії – процесу не лише відображаючого, але і перетворюючого. В контексті рефлексивного підходу до творчості в психології показано, що усвідомлення структури особистісних дій є одним із психологічних механізмів творчості. Рефлексія є початком творчості: в ній урівноважуються всі явища світу, долаються зовнішні, нав'язані способи поведінки. Тому це

завжди складний процес відображення суб'єктом своєї діяльності, мислення, спілкування, змісту свідомості.

Підтвердженням цього є слова К. Роджерса, про те, що можна передбачити, як індивід навчається приймати себе і бути собою і це є основою його змін. Він наближається до особистих почуттів, отже вони вже не так ригідно організовані і швидше піддаються змінам. Тому аналіз ставлення до ситуації збільшує діапазон альтернативних актів поведінки під час зіткнення з життєвими труднощами [17].

Отже, рефлексивне ставлення до власної діяльності сприяє усвідомленому розширенню проблеми, спонукає до виявлення в ній нових можливостей і багатоваріантності в досягненні результату, що і є творчістю.

Здатність до рефлексії є вищою формою самоконтролю і вимагає її спеціального цілеспрямованого формування. Одним із проявів творчості в будь-якій діяльності є особлива чутливість (особливе сприйняття) до проблем професії. Діалог, який може призвести до творчого вирішення професійних проблем, можливий тільки за рівності позицій і в разі рівноцінної особистої взаємодії обох сторін. Для цього, насамперед, необхідно навчитися розуміти себе, висловити свої думки, почуття, вимоги, а також бажати і розуміти іншого. Отже, для володіння такими вміннями, потрібно розвивати рефлексивну схильність.

Наукові співробітники інституту психології ім. Г. Костюка АПН України, які входять до творчої науково-дослідної групи «Психологія творчості», всебічно вивчаючи проблему обдарованості, виокремили творчу й інтелектуальну активність особистості як вищу форму людської активності.

Творчий потенціал як динамічна структура особистості містить комплекс творчих задатків, що виявляються і розвиваються у творчій діяльності, а також комплекс психічних новоутворень особистості протягом її вікового дозрівання. Потенціал творчої активності розглядається як динамічна інтегрована структура, що включає комплекс новоутворень, базується на уявленні і фантазії, асоціативних зв'язках, багатстві інтуїтивних

процесів, емоційній різноманітності й емпатійних почуттях, які здійснюються у процесі творчої діяльності. Творча активність і творчий потенціал мають тенденцію до самовираження і досягнення відповідно своїх можливостей, а мотивація творчої особистості виявляється в тенденції до пошуку і ризику, що засновані на бажанні досягнути і перевірити свої творчі можливості.

Як зазначає Л. Туріщева, психологи ХХ століття розуміють активність, як прояв «внутрішнього» у взаємодії з «зовнішнім» У цьому виражається методологічний принцип, згідно з яким зовнішні причини (зовнішні впливи) завжди діють тільки опосередковано, через внутрішні умови [47].

Якщо творчість розглядати, як процес, що має свою специфіку і призводить до створення чогось нового, то творчість є потенціалом, внутрішнім ресурсом людини.

За Психологічним словником, творчість трактується з точки зору творчої продуктивності, як «здатність породжувати незвичайні ідеї, відходити від традиційних схем мислення, швидко вирішувати проблемні ситуації» [4].

В дослідженнях Ф. Баррона, Е. Торранса, Дж. Гілфорда творчість залишається однією із складових частин інтелектуальної обдарованості. При всьому розмаїтті визначення творчості, її сумарна характеристика полягає в тому, що творчість – це здатність створити щось нове, оригінальне [11].

Цікавими є дослідження Дж. Гілфорда [57], який розробив концепцію творчого інтелекту. Автор доводить, що творчість є властивістю звичайної нормальної людини і структура цієї властивості принципово однакова на всіх рівнях обдарованості. Першочергове завдання полягає в тому, щоб віднайти методи об'єктивного вивчення творчості. Науковець наголошує на такому чиннику творчості як здатність бачити проблему. Іншу групу чинників, що визначають творчість, Гілфорд виводить із такої властивості інтелекту як гнучкість. Він висловив припущення, що творчо мислячі люди є гнучкими

мислителями. Вони швидко і легко відмовляються від стандартних способів мислення і переходять на нові напрямки вирішення проблем.

Дж. Гілфорд диференціював такі форми творчого потенціалу людини як: логічно-конвергентна творчість, що виявляється у трансформації елементів одного цілого в складові частини іншого, та симультанно-дивергентна – одночасне застосування одного елемента у різних за своїм характером ситуаціях [57.]

На думку М. Ярошевського, творчість означає створення нового, а саме: як зміни в свідомості і поведінці суб'єкта, так і підсвідомі, але і відчужені від нього продукти [21].

Деякі дослідники, вивчаючи проблему творчого мислення, розглядали його сутність як механізм перетворення об'єктів на основі аналізу через синтез. При цьому, невідому властивість об'єкта, яку шукають, можна знайти тоді, коли об'єкт включається в ту систему зв'язків і відносин, в якій він володіє цією властивістю, а виявлення нової властивості відкриває нове коло зв'язків і відносин, з якими його можна порівняти. Вчені відзначають, що тільки в результаті активного аналізу суб'єктом проблеми, що виникла під час засвоєння засобів психічної діяльності, можливе перетворення засобів і виділення в них тих аспектів, які необхідні для вирішення проблеми [17].

Такий вільний перебіг між поняттями, невимушене поєднання непоєднаних семантичних значень та явищ і є проявом роботи інтуїції. На думку В. Роменця, саме ця здатність і є специфічною рисою творчого генія [36].

Зазначимо важливість інтуїтивних процесів для творчості, адже вони вступають у дію на вирішальному етапі розумової діяльності.

Для характеристики творчої діяльності використовують ще одну категорію – семантичну гнучкість мислення. Це здатність виокремити функцію об'єкта і запропонувати його нове використання, включити його до нової системи зв'язків та відношень. Семантична гнучкість означає вміння знаходити для одного і того ж поняття, образу, ідеї, символу (тобто для однієї

й тієї ж семантичної одиниці) все нові й нові семантичні значення. Такий процес творення нової семантики для цієї семантичної одиниці і включається до поняття семантичної гнучкості мислення. Тобто, семантична гнучкість мислення є підґрунтям тих особливостей творчого мислення, про які йшла мова, – переструктурування матеріалу та бісоціювання.

У результаті тривалих досліджень С. Арнеті з вивчення творчості як своєрідного синтезу підсвідомих процесів і логічного мислення, яка назвала такий синтез «третинними процесами», творчість стала розглядатися як вища форма мислення [21].

На думку інших дослідників, до творчих якостей належить не лише творче мислення, а й оригінальність, допитливість, уява, інтуїція, емоційність, почуття гумору та творче ставлення до проблеми [49].

Науковець Г. Азнар із творчістю пов'язує такі рішення, які можна отримати не в процесі використання логічного мислення, а безпосередньо через наявність віддалених зв'язків між фактами, що знаходяться в різних логічних полях, а також шляхом непередбачуваного поєднання різних елементів проблемної галузі для отримання нової комбінації [17].

Отже, творчість визначається через особливості пошукового процесу, таким чином, проблема творчості полягає в збільшенні зв'язків і в тому, щоб допомогти розуму зафіксувати в процесі пошуку серед мільярдів сполучень можливих інформацій ті з них, які і призведуть до відкриття.

Творчий рух можна уявити як відхилення від певних проблем вбік, в пошуках нової інформації, яка могла б слугувати джерелом нової конструкції.

В цьому творчому русі можна виокремити три фази, сутність яких полягає в тому, щоб:

- 1) покинути поле реальності;
- 2) відправитися на пошуки стимулів;
- 3) повернутися в поле реальності, з'єднавши знайдений стимул з реальністю для отримання нової комбінації.

Тобто, оригінальним відтворенням явищ реальності є творчість – здатність особистості суб'єкта до перекомбінації елементів ситуації на нові, досі невідомі йому комбінації. Творчий потенціал індивіда може виявлятися в усіх сферах людської життєдіяльності; в інтерперсональній комунікації; ініціативності, активності, в створенні тих чи інших продуктів діяльності. Іншими словами, творчість слугує універсальним способом самореалізації індивіда у оточуючому його середовищі.

Зрештою, наступне визначення в певній мірі відображає особистісний аспект творчості: «Пошуково-перетворююче ставлення особистості до дійсності, яке виявляється в пошуково-перетворюючій активності».

Творчість виявляється багатогранно. Це – швидкість, гнучкість, точність, оригінальність мислення, об'ємність уяви, почуття гумору, проповідування високих естетичних цінностей, міра деталізації образу проблеми.

На думку Торренса, творчість містить підвищену чутливість до проблем, до дефіциту або протиріччя знань дій щодо визначення цих проблем і пошуку варіантів їх вирішення на основі висування гіпотез, щодо перевірки та зміни гіпотез, переформулювання результату [63].

Творча людина є привабливою в спілкуванні та повсякденному житті, оскільки вона відкрита для нового досвіду, що сприяє її індивідуальному становленню і розвитку.

У Д. Морено є поняття “теле”, що означає напрямок, за яким здійснюється експансія особистісного, а точніше розкриття відмінностей між проекцією і ретропроекцією. В конкретному вияві, це намагання нав'язати іншим свої уявлення про навколишнє середовище, а також прагнення одержати від оточуючих їх світовідчуття. «Теле» дозволяє збільшувати грані особистісного вияву і реалізації до безмежних вимірів. Саме тому творчість є могутнім чинником розвитку особистості, визначаючи її готовність до самовдосконалення, спроможність відмовлятися від стереотипів [21].

Спираючись на твердження Ф. Баррона і Н. Роджерса, творчість може бути спрямована як на зовнішні об'єкти, в результаті чого утворюються нові структури, процеси, вироби, так і на особисту поведінку, що призводить до народження нових відносин, змісту, способів дії [17]

З урахуванням важливості даного аспекту саме з педагогічної точки зору, візьмемо за основу визначення В. Козленка в такому формулюванні: творчість – пошуково-перетворююче ставлення особистості до оточуючої дійсності і до самої себе, яке виявляється в пошуково-перетворюючій активності [22].

Під когнітивним аспектом творчості слід розуміти характеристики творчого мислення: продуктивність, гнучкість, дивергентність, оригінальність.

Відпрацювання поліваріантності сприйняття, гнучкості мислення зумовлюється складністю і різноманітністю мікросередовища. Крім того, розвитку характеристик творчого мислення сприяє так звана екстраординарність ситуації, в якій знаходиться індивідуум, необхідність ризику; при цьому повинна бути створена атмосфера психологічної захищеності, атмосфера змагання.

Ж. Піаже творчість ідентифікує з усіма актами інтелектуальної творчості. Зокрема, він пише, що одні люди володіють відносно великою творчістю, інші меншою, треті – ще меншою [16].

Розвиток інтелекту – це процес безперервної творчості. Кожна стадія цього розвитку породжує щось суттєво нове, що абсолютно відрізняється від того, що було раніше. Інтелект – це не копія реальності. Це конструкція, що виробляється суб'єктом і збагачує зовнішні предмети. Суб'єкт привносить її в зовнішню реальність, а не дістає звідти. Створення нових утворень (структур, властивостей) відбувається завдяки процесу рефлексивної абстракції, коли людина абстрагує із своїх дій. У власних діях суб'єкту важлива саме координація дій з їх основою. Ж. Піаже вважає, що всі дії, всі

акти інтелектуальної творчості відносяться до процесів рефлексивної абстракції [16].

Аналіз наукової літератури уможливив здійснення більш детальної характеристики інтелектуальних та особистісних компонентів творчості.

Всі якості інтелекту впливають на творчу продуктивність, хоча вага цього впливу різна. Дослідження із застосуванням факторного аналізу призвели до виділення із загальної структури інтелекту особливу групу операцій мислення, які складають основу творчого мислення. Таких операцій виявили п'ять: чотири складають число операцій дивергентного мислення і п'ята – здатність оцінювати. Зокрема, автори називають як результат інтеграції обох вимірів мислення такі його особливості:

- ✓ співпадіння як здатність генерувати максимальну кількість ідей;
- ✓ гнучкість як здатність до породження широкого спектру ідей;
- ✓ оригінальність як здатність генерувати нестандартні ідеї;
- ✓ точність як здатність надавати завершеного вигляду продуктам мислення [17].

Розглянемо основні компоненти творчості.

Зарубіжним психологом Дж. Гілфордом виокремлено такий компонент творчості як чутливість до проблеми [57].

Інші дослідники визначаючи творчість як готовність «породжувати проблеми», виокремлюють ва інтегральні чинники творчості, один з яких – «...дослідницька (пізнавальна, пошукова) активність та ініціативність суб'єкта, його вразливість, сприйняття, розвинене почуття» [6].

Є інші погляди на творчість, зокрема, як здатність до здійснення дуже високого рівня пізнавальної (інтелектуальної) активності, коли індивід виходить за межі поля вирішення проблемної ситуації; при цьому зазначена здатність розглядається, як властивість «цілісної особистості» [21].

«Творчий процес тривалий час вважали некерованим, оскільки творча активність суб'єкта, з одного боку, пов'язана з об'єктивним пізнанням реальної дійсності, а з іншого боку, – з її суб'єктивним відображенням у

певній сфері діяльності, і ці дії ізольовані одна від іншої, зовсім різні за своєю природою» [Там само, С.122].

Педагогічна практика доводить, що природжених творчих здібностей не існує; природженими бувають лише задатки, що лежать в основі здібностей людини.

Творчі здібності виникають тільки в конкретній цілеспрямованій діяльності особистості, поза діяльністю вони не існують. Проте не будь-яка діяльність розвиває здібності, а лише та, під час якої виникають позитивні емоції. Необхідність позитивних емоцій, почуття задоволення від діяльності є жорсткою умовою для розвитку будь-яких здібностей, зокрема й управлінських. Проте основою всіх спеціальних здібностей є загальні здібності [22].

Для людини важливо подолати закріплений в буденній свідомості стереотип, згідно з яким творчість – це прерогатива вченого, письменника, художника. Ми вважаємо, що творчість не має обмежень для своїх проявів, вона властива будь-якій людині. Відносно цього К. Роджерс висловлюється так: «Творчий характер мають ... дії дитини, яка конструє із своїми друзями нову гру; робота Ейнштейна, який формулює теорію відносності; старання домогосподарки, яка створює новий соус для м'яса; спроба молодого автора, що пише свій перший роман» [54].

Продуктивність. Цю властивість Дж. Гілфорд називає стрімкістю мислення і характеризує її загальною кількістю висловлених ідей [57]. Він називає цю властивість мисленням, компонентом творчої обдарованості і пов'язує його з продуктивністю у розробленні стратегії пошуку, здібності до активізації і прогнозування.

Гнучкість. Це здатність до легкого переключення і висування різноманітних ідей із різних сфер знання і досвіду. У межах рефлексивного підходу в психології творчості досліджується гнучкість мислення і реалізуючі її механізми рефлексії. В цих роботах експериментально доведено, що рефлексія в інтенсивній формі дозволяє людині усвідомити

склад і структуру засобів, що використовуються, основу пошуку, який вона здійснює і тим самим створити можливість для вибору нею різних варіантів.

Цей параметр дослідники характеризують як готовність до «виходу за межі», переформулювання ситуації, підключення нових «пластів» психологічної організації суб'єкта, що в цілому “робить продуктивний процес багатомірним і гнучким”.

Оригінальність. Цей компонент творчості означає «здатність породжувати нові, нестандартні ідеї». Дослідники розглядають оригінальність як обов'язковий структурний елемент творчої обдарованості і пов'язують її із самостійністю. На їхню думку, оригінальність виявляється в «перетворенні заданої проблеми на особисту проблему, нової особистої позиції по відношенню до проблеми, що вирішується, відмовою від стандартних, очевидних гіпотез» [16].

Народження нової, нестандартної ідеї приходить через відмови від стереотипів мислення. З одного боку, стереотипність управління відображає досягнення психологом певного рівня майстерності (професіоналізму), який передбачає крім знань, наявність досить автоматизованих умінь та навичок, які керують підсвідомими установками і тому не завантажують свідомість. Сформовані стереотипи допомагають йому робити висновки про підопічних, посилаючись навіть лише на їх зовнішній вигляд і поведінку; швидко орієнтуватися в ситуації, та обирати стратегію поведінки щодо конкретної людини і конкретної з нею пов'язаної ситуації; економити час та зусилля, виконуючи професійні функції.

З іншого боку – якщо поведінка психолога будується на стереотипних діях і негативні установки охоплюють усі сфери діяльності – це ускладнює та різко знижує ефективність його діяльності.

Як зазначає Т. Яценко, розвиток особистості полягає не лише в побудові вищих її рівнів, а й у послабленні існуючих структур, які виражають стереотипизовані установки і форми поведінки. Останнє має вияв

у ригідності поглядів, низькій сприйнятливості (сенситивності) та негнучкості форм спілкування [52].

Здатність до оцінки. Ця якість не відноситься до дивергентного мислення, але є інтелектуальним компонентом творчості.

Зміст цієї операції полягає у винесенні судження щодо придатності, відповідності, очікування, точності, якості інформації. Дослідники оціночну функцію мислення розглядають як інтегральний структурний елемент обдарованості. На їхню думку, на основі цієї функції робиться вибір, приймається рішення, забезпечується самостійність і впевненість в собі [27].

Аналіз наукової літератури показав, наскільки складним і неоднозначним є прагнення дослідників та теоретиків узагальнити дані про аналіз і структуру психологічних механізмів творчості. На сьогоднішній день можна констатувати, що творчість є інтегральним утворенням, що містить в собі, з одного боку, певні особливості пізнавальних процесів (інтелектуальні компоненти творчості), а з іншого – деякі властивості особистості (особистісні компоненти), які в сукупності складають творчий потенціал людини.

Підсумовуючи проведений огляд наукового пошуку, можна зазначити, що вивчення механізмів і процесів творчості відбувається за такими напрямками:

1. Вивчення особистості творця: залежність творчої продуктивності від інтелекту в цілому, від рис особистості, їх своєрідного добору та поєднання;
2. Дослідження творчого процесу;
3. Дослідження міри значущості у творчому процесі творчих здібностей та умови їх подальшого розвитку;
4. Дослідження продуктів творчої діяльності – винаходи, наукові теорії, твори мистецтва та літератури;
5. Дослідження впливу зовнішніх умов, а саме: педагогічних психологічних та соціальних, що сприяють творчості, або гальмують її.

Значення розвитку творчих здібностей у молодшого школяра сьогодні, потребує пошуку оптимальних форм та методів, психолого-педагогічних умов.

Розвиток творчих здібностей дітей відбувається під впливом багатьох чинників, основними з яких є біологічні, соціальні та педагогічні фактори.

Взаємовплив цих чинників зумовлює індивідуальні відмінності між людьми, що розкриває необхідність врахування їх для оптимальної організації навчального-виховного процесу, який би гарантував всебічний і повноцінний розвиток особистості, реалізацію її творчого потенціалу.

1.2 Вікові закономірності розвитку дітей молодшого шкільного віку

Період молодшого шкільного віку відповідає періоду навчання дітей у початкових класах сучасної школи. Найбільш характерною обставиною цього періоду є те, що дошкільник стає школярем. Це перехідний період, коли в дитини, особливо в перші місяці навчання, поєднуються риси дошкільного дитинства з особливостями школяра. Часом це поєднання є досить суперечливим, коли можливості дитини не відповідають вимогам життя. Але цей період, як і попередній, має величезні нові можливості для психічного та особистісного розвитку дитини.

Початок шкільного навчання знаменує собою зміну всього способу життя дитини. Це принципово нова соціальна ситуація розвитку особистості. По-перше, дитина починає виконувати суспільно важливу діяльність – вона вчиться, і значущість цієї діяльності певним чином оцінюється оточуючими. Якщо гру дитини батьки могли перервати у будь-який момент, вважаючи що час їсти чи що дитина вже достатньо награлася, то, наприклад, до виконання домашніх завдань дорослі ставляться з повагою.

Навчальна діяльність як діяльність з яскраво вираженою суспільною

значущістю ставить дитину в об'єктивно нову позицію стосовно дорослих і однолітків, змінює її самооцінку, певним чином перебудовує взаємини в сім'ї. Дослідники зазначають, що «саме тому, що навчальна діяльність є суспільною за своїм змістом (у ній відбувається засвоєння усіх надбань культури та науки, нагромаджених людством), суспільною за своїм сенсом (вона є суспільно значущою і суспільно оцінюючою), суспільною за своїм виконанням (виконується відповідно до суспільно вироблених норм), вона є провідною у молодшому шкільному віці, тобто у період її формування» [52].

Отже, перехід до шкільного життя пов'язаний зі зміною типу провідної діяльності з ігрової на навчальну.

По-друге, шкільне життя вимагає систематичного й обов'язкового виконання низки правил, яким підпорядковується поведінка дитини в школі. Вона повинна вчасно прийти в школу, дотримуватись правил шкільного життя, виконувати завдання на уроці та вдома, долати труднощі в навчальній роботі тощо. Підпорядкування цим правилам вимагає від дитини вміння регулювати свою поведінку, висуває суттєві вимоги до довільності діяльності, вміння підпорядковувати її свідомо поставленим цілям.

Отже, відбувається зміна провідної психічної саморегуляції від мимовільної до свідомо-вольової.

По-третє, зміна соціальної ролі дитини, поява нових обов'язків накладає відбиток на стосунки з однолітками і вчителями. Спочатку вона захоплена тільки навчанням, мало входить у контакт з однолітками і певний час відчуває себе чужою, тоді як у дитячому садку вона постійно спілкувалася з ними. Стосунки молодших школярів з однолітками регламентовані переважно нормами «дорослої» моралі, тобто успішністю у навчанні, виконанням вимог дорослих. Характерною рисою взаємин молодших школярів є те, що їх дружба заснована, як правило, на спільності зовнішніх життєвих обставин і випадкових інтересів (сидять за однією партою, живуть в одному будинку та ін.).

Як зазначають дослідники, ситуація формування особистості у

молодшому шкільному віці включає в себе три фази: адаптацію, індивідуалізацію й інтеграцію. Вони дають школяреві можливість увійти в зовсім нову для нього групу ровесників-однокласників, що через відсутність спільно розподіленої навчальної діяльності має дифузний характер. Фактором в розвитку особистості молодшого школяра є не стільки сама навчальна діяльність, скільки ставлення дорослих до успішності, дисциплінованості та старанності дитини.

Основним джерелом емоцій у молодших школярів є навчальна та ігрова діяльність. Формуванню почуттів сприяють успіхи і невдачі в учінні, взаємини в колективі, читання художньої літератури, сприймання телепередач, кінофільмів, інтелектуальні ігри і т. п.

До емоційної сфери особистості молодших школярів належать переживання нового, здивування, сумніву, радощів пізнання, які стають основою формування пізнавальних інтересів, допитливості. Колективні заняття й ігри сприяють розвитку моральних почуттів і формуванню таких рис характеру, як відповідальність, товарицькість, колективізм.

У дітей розвивається усвідомлення своїх почуттів і розуміння їх виявлення в інших людей. За даними спостережень молодші школярі не завжди правильно сприймають зовнішні вияви страху й гніву, а також доброзичливого й недоброзичливого ставлення дорослих один до одного. Вони здебільшого адекватно наслідують виявлення почуттів дорослих і переносять їх у взаємини з однолітками. Іноді переймають негативні способи виявлення почуттів, наприклад погані манери.

Для молодших школярів загалом характерним є життєрадісний, бадьорий настрій. Причиною афективних станів, які іноді бувають у них, є розходження між їх домаганнями і можливостями задовольнити їх, прагненням школяра домогтися високих оцінок своїх особистих якостей і дійсним ставленням товаришів до нього. У такій ситуації він може виявити грубість, запальність, забіякуватість та інші форми емоційної нестійкості. Якщо дорослі залишають такі випадки без належної уваги, то вони можуть

призвести до ізоляції дитини в колективі, формування в неї негативних рис характеру.

Молодші школярі емоційно вразливі. У них відбувається дальша диференціація соромливості, що виявляється в тому, як діти реагують на людину, оцінка якої має певне значення для них. Розвивається далі почуття самолюбства, що виявляється в гнівному реагуванні на будь-яке приниження їх особистості й позитивному емоційному переживанні визнання тих чи інших позитивних їх особистих якостей.

Помітних успіхів досягають молодші школярі в набутті здатності здійснювати цілеспрямовані дії, долати при цьому зовнішні та внутрішні труднощі. Формуванню їх вольових якостей сприяє, передусім, шкільне навчання, що вимагає від учнів усвідомлення й виконання обов'язкових завдань, підпорядкування їм своєї активності, довільного регулювання поведінки, вміння активно керувати своєю увагою, слухати, думати, запам'ятовувати, узгоджувати свої потреби з вимогами вчителя. Входження дітей в обов'язкову навчальну діяльність і пов'язаний з нею спосіб життя не обходиться без внутрішніх суперечностей. У процесі переборення їх складаються, гартуються вольові якості.

Школа поступово обмежує дитину як суб'єкта імпульсивної поведінки, як істоту, що керується наявними в даний момент інтересами. Зате вона відкриває широкий простір для вияву активності її як суб'єкта вольової поведінки, здатного приводити в дію пізнавальні процеси відповідно до навчальних завдань, довільно регулювати психічні функції. Особливо помітні зрушення в формуванні вольової поведінки спостерігаються в дітей віком від дев'яти до одинадцяти років. Вони краще усвідомлюють обов'язки, суспільне значення навчання й праці. У зв'язку з цим зростає їх вимогливість до себе та інших, змінюються взаємовідносини в класному колективі. Завдяки цьому школярі здійснюють певні вольові акти не тільки під впливом вказівок учителя, а й під впливом потреб, які виникають у класному колективі.

Розширюється сфера усвідомлення дітьми обов'язків, розуміння того, що невиконання правил поведінки завдає шкоди інтересам всього дитячого колективу й кожному зокрема.

Молодші школярі легко піддаються навіюванню: легко наслідують не тільки хороші, а й погані вчинки. Дуже важливу роль при цьому відіграють почуття. Під їх впливом здійснюються як хороші, так і погані вчинки.

У молодшому шкільному віці формуються такі вольові риси характеру, як самостійність, впевненість у своїх силах, витримка, наполегливість тощо. Самостійність молодших школярів значною мірою залежить від їх віку. Але не вік, а методи навчально-виховної роботи відіграють провідну роль у її формуванні. Самостійність формується успішніше, якщо поради і настанови дорослих поєднуються з самостійними діями дітей, якщо прояви їх самостійності не гальмуються зайвою опікою, а заохочуються.

Формування вольових якостей у молодших школярів залежить від того, як використовуються в управлінні ними переконання, зауваження, заохочення, стягнення та інші засоби впливу на дитину. Зловживання негативними оцінками, нотаціями, стягненнями веде до погіршення ставлення деяких дітей до їх навчальних обов'язків, зниження їх активності, виникнення лінощів та інших негативних вольових рис.

Під впливом навчання і виховання у дітей молодшого шкільного віку формуються такі риси, як цілеспрямованість, охайність, любов до праці тощо. Важливою умовою формування рис характеру є життя у шкільному колективі. У молодших школярів формується почуття обов'язку перед колективом. Успіх у формуванні рис характеру в молодших школярів залежить від багатьох умов, серед яких провідне місце належить єдності вимог школи і родини, позитивному прикладу дорослих, розумному застосуванню ними заохочень і покарань.

На думку дослідників [25], саме в молодшому шкільному віці починає складатися самооцінка-узагальнення (як стійке, а разом з тим диференційоване ставлення школяра до себе).

Самооцінка опосередковує ставлення дитини до самої себе, інтегрує досвід її діяльності та спілкування з іншими людьми. Це найважливіша особистісна інстанція, що дає змогу дозволяє контролювати власну діяльність з точки зору нормативних критеріїв, будувати свою цілісну поведінку відповідно до соціальних норм. У самооцінці відображається не тільки знання дитини про результати шкільних досягнень, не тільки її уявлення про власні можливості у навчальній діяльності, а й ставлення до себе як до виконавця вимог дорослих та носія нових особистісних якостей (старанність, наполегливість, акуратність, кмітливість та ін.). Молодші школярі, передусім, усвідомлюють і оцінюють в собі якості, що характеризують їх як учнів, оскільки для них важливо знати, як вони справляються з новою для них діяльністю – навчанням у школі.

Згадуючи найтипівіші особливості самооцінки учнів молодшого шкільного віку, М. Боришевський відзначає значну залежність самооцінки дітей від оцінки їх діяльності й поведінки дорослими (батьками, вчителями). Дитина ніби дивиться очима дорослого на себе. Вона повністю визнає його авторитет, незаперечно приймає його оцінки. Тому часто, характеризуючи себе як особистість, молодший школяр повторює лише те, що про нього говорять дорослі [4].

Для формування ставлення до свого «Я» дитині необхідна хоч якась зовнішня інформація про неї. І вона досягає її іноді найдивнішими (з погляду дорослого) способами: «задирається» з однолітками, порушує, дисципліну на уроках, щоб тільки привернути до себе увагу. Одна з школярок призналась матері, що вона навмисне крутилася на уроці, щоб вчителька зробила їй зауваження. Ось її слова. «Я більше не могла слухати про іменник, я сама захотіла бути іменником».

Наступними типовими особливостями самооцінки молодших школярів є її порівняно незначна стійкість та недостатня адекватність.

Експериментально доведено, що найяскравіша особливість самосвідомості молодшого школяра полягає в тому, що образ його «Я» для

нього невіддільний від соціально схвалюваних позитивних рис. Він «будує» свій образ відповідно до власних уявлень про моральні, естетичні та фізичні цінності, втілені у певних якостях людини. При цьому його емоційно-ціннісне ставлення до себе виявляє щирю впевненість в тому, що він є хорошим. Саме переживання та усвідомлення себе як такого, що заслуговує визнання навколишніх, спонукає дитячу активність, спрямовану на збереження високої самооцінки.

Оптимізм дитини, її здатність бачити в собі передусім добре, її висока самооцінка ці фактори, зумовлені внутрішнім світом дитини як соціальної істоти, є важливим предметом уваги та резервом у роботі зі школярем.

Проте, щоб прагнення молодшого школяра зберегти свій позитивний «образ Я» і цим право на високу самооцінку не перетворилося на гальмо його розвитку як особистості, не стало джерелом необґрунтованих домагань, необхідно приділяти постійну увагу встановленню гармонії між тим, до чого він прагне на що претендує (певну оцінку, ставлення тощо) та його реальними діями, тобто змістом і способом вияву активності в житті. Відомо, наприклад, що при значному розходженні між прагненнями учня бути схожим на образ-взірець і його поведінкою, що має егоїстичне спрямування, але недостатньо засуджується оточенням, у нього поступово формується ілюзорна далека від реального уявлення про себе і значно завищена самооцінка. У свою чергу, така самооцінка провокує хибні способи самоствердження школяра у групі однолітків, чинить опір педагогічним впливам, дезорієнтує його самого навіть у тому що в нього є доброго. Саме тому такого великого значення слід надавати формуванню правильної самооцінки дитини при підготовці її до школи та в процесі адаптації до систематичного навчання, переконані дослідники.

Серед загальних особливостей самооцінки учнів молодшого шкільного віку треба назвати також її слабку диференційованість за змістом: дитина часто переносить оцінку своєї навчальної діяльності на оцінку моральних чи інших якостей. Якщо в навчальних ситуаціях школяр буде одержувати

переважно негативний досвід, то це може призвести до формування не тільки негативного уявлення про себе як про учня, але й негативної загальної самооцінки.

На основі сучасних наукових даних можна стверджувати, що зв'язок між успішністю навчання школярів та їх уявленням про себе має характер взаємозв'язку. Успіхи в навчанні сприяють росту самооцінки молодшого школяра, а самооцінка, у свою чергу, впливає на рівень успіхів через механізм очікувань, домагань, мотивації та впевненості у своїх силах. Таким чином, низька самооцінка підриває впевненість молодшого школяра у своїх силах і формує низький рівень очікувань, а низька успішність знижує самооцінку.

І ще одна риса молодших школярів – несамокритичність. Дитина цього віку швидше помічає помилки та недоліки однолітків, ніж свої власні. Часто можна почути від дітей такі, наприклад, заяви: «Сергій не стежить по книжці, а перегортає сторінки...», «А Валя неслухняна, тому що на перерві бігала і штовхала всіх». Це пояснюється кількома обставинами. За даними досліджень багатьох психологів, самоусвідомлення особистості, без якого неможливі самокритичність і самоконтроль як свідомий вольовий процес, відбувається опосередковано – через пізнання людей, які її оточують. Людина, пізнаючи себе, спочатку ніби в дзеркало вдивляється в іншу людину. Усвідомлення іншої людини дається порівняно легше, ніж себе самого.

Тому процес самоусвідомлення особистості дещо відстає від здатності усвідомлювати інших. На ранніх етапах психічного розвитку дитини відставання досить виразне. Ця закономірність діє в різних формах прояву самосвідомості, включаючи самокритику.

Важливою складовою самосвідомості є рівень домагань. У молодшому шкільному віці він залежить від успіху дитини в навчальній діяльності, а також від становища, яке вона займає в системі стосунків з однолітками в дитячих групах. Для дітей, які добре вчаться, мають авторитет серед

однолітків, характерні як адекватна самооцінка, так і високий рівень домагань, але не завищений, а цілком реальний.

Проте в спеціальних дослідженнях і на практиці часто зустрічаються випадки значних індивідуальних відхилень у самооцінці та рівні домагань молодших школярів. Крім того, навіть у межах одного й того ж вікового періоду є суттєва відмінність, скажімо, між самооцінкою першокласників і учнів третього, четвертого класів.

Знання індивідуальних особливостей самооцінки молодших школярів є однією з найважливіших передумов ефективності педагогічного керування їхньою соціально значущою активністю в процесі навчання та виховання (М. Савчин) [38].

Отже, розвиток емоційно-ціннісного ставлення дитини до себе (результатом якого є певна самооцінка) здійснюється через відображення нею реальних зв'язків з навколишнім світом, які, в свою чергу, розвиваються лише завдяки власній активності підростаючої особистості.

При цьому важливо врахувати те, що самооцінка як структурний компонент «образу Я» дитини, певний ступінь її емоційно-ціннісного ставлення до себе є постійно діючим мотиваційним чинником у процесі життєдіяльності особистості. Тому, спрямовуючи активність дитини, надаючи соціальної значущості, можна впливати не тільки на сферу її свідомості, а досягти гармонізації розвитку підростаючої особистості в цілому як автора і творця власних дій.

У процесі формування у молодших школярів правильного самоусвідомлення важливо враховувати одну суперечливу обставину. З одного боку, діти насамперед пізнають себе в роботі, яку виконують. З іншого боку, для того, щоб вони правильно розуміли себе, їм треба «відмежуватись» від звичних дій і поведінки, щоб збагнути, як вони досягають успіху в навчанні. Ось чому вже в молодших класах рекомендується спрямовувати дітей на те, як вони працюють, чи достатньо

вони старанні й дисципліновані, чи не марнують свого часу, чи доцільні прийоми, за допомогою яких досягається успіх.

У розвитку правильного самоусвідомлення значну роль відіграє спільна діяльність. У груповій праці учень має змогу відчутти себе учасником суспільно-корисної праці, порівнюючи результати своєї роботи з успіхами інших, усвідомити свій внесок у загальну справу. Завдяки колективній праці школяр глибше усвідомлює, як він працює, внаслідок чого відбувається осмислення не тільки наслідків роботи, а й себе в ній. У спільній діяльності дитина розвивається, у неї формується уявлення про себе серед інших.

Правильна самооцінка стимулює навчальну активність дітей, їхнє прагнення поліпшувати досягнуті результати, бути на рівні вимог учителя. Внаслідок створення під впливом низки зовнішніх факторів сприятливої моральної атмосфери у школі, чуйного і водночас вимогливого ставлення до дитини дорослих, позитивного досвіду вияву школярем навчальної активності у структурі образу його «Я» закріплюються суспільно значущі властивості, зростає роль мотивації, спрямованої на підвищення рівня самоповаги дитини до суб'єкта навчання, встановлюється певна узгодженість між її домаганнями та можливостями їх реалізації. Завдяки цьому дитина до певної міри сама починає змінювати «власною активністю зовнішні обставини свого розвитку» (Г. Костюк). А це, в разі позитивного спрямування дитячої активності, є тією психологічною основою становлення особистості, що сприятиме формуванню потреби у постійному самовдосконаленні.

Молодший шкільний вік – період вбирання, накопичення знань, період засвоєння інформації за принципом емоційної переваги. Успішному виконанню цієї важливої життєвої функції сприяють характерні особливості дітей цього віку: довірливе підкорення авторитету, підвищена сприйнятливність, вразливість, наївно-ігрове ставлення до навколишньої дійсності. Завдяки цьому у молодших школярів здібності є позитивною стороною та мають дуже сприятливий прогноз для розвитку.

Висока сприйнятливість до навколишніх впливів – це важлива сторона інтелекту у цьому віці. У молодшому шкільному віці на першому плані з'являється готовність і здатність запам'ятовувати, вбирати. Для учнів значним є авторитет наставника, і дуже важливою у них є позиція робити все за його вказівкою. При цьому дитина спирається на інтуїцію, проявляючи іноді своєрідну ініціативу. В молодшому шкільному віці наявні необхідні передумови для того, щоб спрямувати розумову активність на те, щоб внутрішньо прийняти сказане, тобто поступово створюються оптимальні умови для збагачення і розвитку психіки.

Надзвичайно складно оцінити дійсне значення ознак здібностей, що проявляються в дитинстві і тим більше передбачити їх подальший розвиток. Нерідко виявляється, що яскраві прояви здібностей дитини, достатні для початкових успіхів в деяких заняттях, не відкривають шляху до дійсних, соціально значущих досягнень. Проте ранні атрибути не можуть залишати байдужими батьків, адже вони можуть бути передумовами справжнього таланту.

Щоб краще розуміти таких дітей, потрібно, перш за все, знати і враховувати вікові особливості дитячої психіки. Стрімкий підйом розумових сил по мірі дорослішання можна спостерігати у всіх дітей. Збагачення психіки йде в такому темпі, який буде вже недоступним в зрілі роки.

Дитинство — неповторна по своїх можливостях пора розвитку. Про ці вікові умови розвитку здібностей потрібно сказати перш за все, а саме – про такий важливий компонент як сила нервової системи (про неї судять по здатності витримати інтенсивне або тривале навантаження на нервову систему). Дітей відрізняє (і чим молодша дитина, тим більшою мірою) відносна слабкість, мала витривалість, виснажуваність нервової системи. Спеціальні дослідження показали, що ця вікова слабкість (коли навіть невеликі дії викликають сильну реакцію) – не тільки недолік, але і перевага адже саме вона зумовлює дитячу вразливість, жвавість сприйняття. З роками

нервова система міцніє різною мірою у різних дітей, а разом з тим і знижується дитяча безпосередня сприйнятливність.

З віком відбувається не тільки збільшення можливостей, але і обмеження, а то і втрата деяких цінних особливостей дитячої психіки

Вікова чутливість є тією особливою чутливістю до оточуючого, що властива будь-якому віку дитинства. Вона може виявлятися в своєрідності реагуванні, в більшій або меншій яскравості уяви, у вибірковості уваги. Неоднаковість вікової чутливості призводить до того, що в окремі періоди дитинства виникають найсприятливіші внутрішні умови для розвитку психіки. А отже, відбувається і підйом відповідних цим «напрямам здібностей».

Дитина стає школярем тоді, коли набуває відповідну внутрішню позицію, коли орієнтується на суспільну цінність того, що вона робить. Адже саме всередині навчальної діяльності дитини молодшого шкільного віку виникають властиві їй основні психологічні новоутворення. Ця діяльність визначає характер інших видів діяльності: ігрової, трудової і спілкування.

Навчальна діяльність, маючи складну структуру (мотивація, навчальна задача, навчальні операції, контроль, оцінка), проходить тривалий шлях становлення. Її розвиток буде продовжуватись на протязі всіх років шкільного життя, але основи закладаються в перші роки навчання.

Дитина, стаючи молодшим школярем, не дивлячись на попередню підготовку, більший чи менший досвід навчальних занять, потрапляє у принципово нові умови. Шкільне навчання відрізняється не лише особливою соціальною значущістю діяльності дитини, але і опосередкованістю стосунків з дорослими зразками та оцінками, слідуванням правил, загальних для всіх, набуттям наукових понять. Ці факти, так само як і специфіка самої навчальної діяльності дитини, впливають на розвиток її психічних функцій, особистісних утворень і довільної поведінки. Важливим моментом у розвитку творчих здібностей учнів початкової школи є використання

розвиваючого навчання у навчально-виховному процесі. Існують різні типи розвиваючого навчання.

Одна з систем навчання дає значний розвивальний ефект. У початковій школі діти одержують знання, в яких відображуються закономірні відношення об'єктів та явищ; уміння самостійно здобувати ці знання і використовувати їх при розв'язанні різноманітних конкретних завдань; навички, що проявляються у широкому перененні засвоєної дії у різній практичній ситуації. В результаті теоретичне мислення у своїх початкових формах складається на рік раніше, ніж при навчанні за традиційними програмами. Раніше на рік з'являється і рефлексія – усвідомлення дітьми своїх дій, результатів та способів свого аналізу умов задачі.

Важливою також є і форма, в якій здійснюється навчальна діяльність молодших школярів. Ефективною виявилась кооперація дітей, які разом вирішують одну навчальну задачу. Вчитель, організуючи спільну роботу у групах учнів, організовує також і їх ділове спілкування один з одним. В груповій роботі підвищується інтелектуальна активність дітей, краще засвоюється навчальний матеріал. Розвивається саморегуляція, оскільки діти, контролюючи хід спільної діяльності, починають краще оцінювати свої можливості і рівень знань.

Отже, навчальна діяльність є провідним типом діяльності дітей молодшого шкільного віку, що дає змогу розвивати інтелектуальну та емоційну сферу особистості, формувати самооцінку дитини та рівень домагань, розвивати її творчі здібності.

Високий рівень розвитку творчих здібностей молодших школярів передбачає високий рівень розвитку таких психічних процесів як мислення (характер об'єкт, мислення, сформованість творчий наочно-образного мислення, тенденція до абстрагування), уяви (легкість побудови образу без опори на здатність наявний інтуїтивна бачити предметів, їх природну логіку, вміння прогнозувати), пам'ять (асоціативна пам'ять, запам'ятовування), мовлення (велика продуктивність, активний та пасивний запас слів, вміння

висловлювати свою думку), увага (здатність тривалий час зосереджуватися на об'єкті дослідження) тощо. Розвиток усіх цих процесів є визначальним для формування творчої особистості.

Але ми у роботі орієнтуємося на розвиток саме творчого мислення та творчої уяви, оскільки вважаємо їх передумовами для розвитку творчих здібностей молодшого школяра (саме молодший шкільний вік є сенситивним періодом для розвитку мислення, уява є підґрунтям для гри – другої за значущістю діяльністю у цьому віці).

Отже, центральним психічним процесом, що формується на даному етапі дитинства під час навчальної діяльності стає мислення, яке трансформується від домінування наочно-образного та елементарного образного мислення. Від допонятійного рівня розвитку та нелогічного розмірковування школяр піднімається до словесно-логічного мислення на рівні конкретних понять.

Дуже важливо у молодшому шкільному віці в навчально-виховній діяльності, що має характеризуватися творчою спрямованістю, розвинути такі показники творчого мислення як швидкість і гнучкість думки, оригінальність, допитливість, точність і сміливість.

Швидкість думки – це кількість ідей, що виникають за одиницю часу.

Гнучкість думки є здатністю швидко і без внутрішніх зусиль переключатися з однієї ідеї на іншу; бачити, що інформацію, одержану в одному контексті, можна використовувати в іншому.

Гнучкість – це добре розвинутий навик перенесення (траспозиції). Вона забезпечує вміння легко переходити від одного класу явищ, що вивчаються, до іншого, долати фіксованість методів вирішення, своєчасно відмовлятися від скомпрометованої гіпотези, бути готовим до інтелектуального ризику та парадоксів.

Оригінальність є здатністю до генерації ідей. За перші три-чотири роки навчання у школі прогрес у розумовому розвитку дітей є досить помітним. Початок цього віку пов'язаний на думку Ж.Піаже [16] із домінуванням

доопераційного мислення, а кінець – з переважанням операційного мислення у поняттях. У цьому віці досить добре розкриваються загальні і спеціальні здібності дітей, що дозволяє проводити ґрунтовну роботу щодо сприяння розвитку цих здібностей.

Допитливість – це здатність дивуватися; відкритість та інтерес до усього нового. Загальні здібності проявляються у швидкості набуття дитиною нових, що відрізняються від загальноприйнятих, до парадоксальних, несподіваних рішень. Вона пов'язана з цілісним баченням усіх зв'язків і залежностей, непомітних під час послідовного логічного аналізу. Саме ці показники є визначальними для формування творчої особистості, яка здатна генерувати нові, оригінальні ідеї, шукати альтернативні шляхи виходу з проблемних ситуацій.

Сміливість є здатністю приймати рішення в ситуаціях невизначеності, не лякатися власних висновків і доводити усе до кінця, ризикуючи особистим успіхом та репутацією. Вона стає передумовою для подальшого повноцінного розвитку особистості, дозрівання її психічних функцій.

На думку науковців, у процесі навчання у молодших школярів формуються також і наукові поняття, які необхідні для становлення словесно-логічного мислення. Для виникнення наукових понять діти повинні мати достатньо розвинуті «житейські поняття» [16].

Оволодіння у процесі навчання системою наукових понять дає підстави говорити про розвиток у молодших школярів основ понятійного або теоретичного мислення. Теоретичне мислення дозволяє учню вирішувати завдання, орієнтуючись не на зовнішні ознаки та зв'язки об'єктів, а на внутрішні суттєві властивості і відношення. Розвиток теоретичного мислення залежить від того як і чому вчать дитину, тобто від типу навчання.

Розвиток інших психічних функцій залежить від розвитку мислення. Воно комбінує образи того, що ще не існує з матеріалів пам'яті і відчуттів, створює образ невідомого як відомого.

Уява людини є її здатністю зазирнути наперед і розглянути новий предмет в його майбутньому стані. Тим паче важлива уява для дитини, яка постійно намагається зрозуміти природу предметів, подій, явищ і, за допомогою уяви може пояснити те, чого не можуть пояснити їй дорослі, спроектувати використання старих речей за новим, більш цікавим призначенням тощо.

При розкритті важливості значення мислення для повноцінного розвитку особистості молодшого школяра не слід забувати також і про уяву, яка продовжує чинити свій вирішальний вплив на динаміку процесу навчання, формування світогляду дитини, віддзеркалює її внутрішній світ, дає нескінчене поле для розмірковувань.

Уява — це не здатність фантазувати без причини, а інтуїтивна здатність бачити єство параметрів, їх природну логіку. Уява разом з інтуїцією здатна не тільки створити образ майбутнього, предмету або речі, логіку будови. Вона дає початок здатності до відкриттів, допомагає знаходити нові шляхи розвитку техніки і технології, способи розв'язання завдань і проблем, що виникають перед людиною.

Висновки до розділу

Розвиток творчих здібностей у дітей молодшого шкільного віку є важливим аспектом їхнього всебічного розвитку. У цьому віці діти виявляють високу допитливість, активність та живий інтерес до навколишнього світу, що створює сприятливі умови для розвитку творчого мислення.

Розвитку творчих здібностей молодших школярів сприяють:

1. Використання різноманітних творчих видів діяльності: малювання, ліплення, конструювання, музична творчість, твір історій тощо.

2. Створення сприятливого середовища, в якому дитина відчувається у безпеці і може вільно висловлювати свої ідеї.
3. Заохочення оригінальних, нестандартних рішень задач, підтримка допитливості та уяви.
4. Застосування проблемно-пошукових методів навчання, що стимулюють творчу активність.
5. Включення в освітній процес завдань, що забезпечують розвиток дивергентного мислення (здатності знаходити безліч рішень).
6. Організація спільної творчої діяльності, в якій діти можуть взаємодіяти, обмінюватися ідеями та вчитися одне в одного

РОЗДІЛ 2 ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ РОЗВИТКУ ТВОРЧИХ ЗДІБНОСТЕЙ ДІТЕЙ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ

2.1 Зміст та організація експериментального дослідження

Для виявлення стану розвитку творчих здібностей молодших школярів нами було організовано емпіричне дослідження, завдання якого полягали в:

- виявленні стану розвитку творчих здібностей молодших школярів;
- аналізі наявних психолого-педагогічних умов розвитку творчої особистості молодшого школяра;
- визначенні психологічних особливостей розвитку творчих здібностей молодшого школяра.

Процес виконання вище названих завдань проходив у декілька етапів:

1. Підготовчий.
2. Виконавчий.
3. Підсумковий.

Під час реалізації першого етапу (підготовчий) використовувались такі методи, як: аналіз теоретичної літератури, аналіз та узагальнення передового психологічного і педагогічного досвіду, підбір інструментарію, визначення вибірки.

Відштовхуючись від сформованого визначення творчості як інтегрального утворення, що містить в собі, з одного боку, певні особливості пізнавальних процесів (інтелектуальні компоненти творчості), а з іншого – деякі властивості особистості (особистісні компоненти), які в сукупності складають творчий потенціал людини, орієнтувалися на визначення рівня розвитку творчого мислення уяви та творчих здібностей молодшого школяра.

Узагальнюючи наукові пошуки, сутність та структуру творчих здібностей можна схарактеризувати так: творчі здібності – це здатність до нестандартного, оригінального бачення світу, що деякою мірою детермінується високим рівнем розвитку інтелекту, ця здатність зумовлена певною мотивацією, достатньою пізнавальною активністю та гнучкістю психіки, характеризується прагненням до нових рішень існуючих завдань, розвинутим інтуїтивним, творчим мисленням, винахідливістю.

Передумовою для розвитку творчих здібностей, на нашу думку, є високий розвиток таких пізнавальних процесів як мислення і уява та творчий характер цих процесів. Тому у своєму дослідженні орієнтувалися на рівень розвитку саме цих пізнавальних процесів.

Дослідження проводилось на базі Комунального закладу «Початкова школа №4 Хмельницької міської ради» та охоплювало 60 учнів 2-х класів, незалежно від рівня академічної успішності. В процесі дослідження використовувались такі методи, як: спостереження за учнями та класним керівником під час уроків та у позаурочний час, усне та письмове опитування у формі бесіди, анкет (для батьків – самоперевірка та самооцінка внеску в розвиток творчого потенціалу дитини), опитувальників (для вчителів модифікована методика А.де Хаака і Кафа), дослідження стану розвитку творчої уяви та мислення за допомогою методик «Склади оповідання», «Закінчи розповідь», методика Вартега «Кола», проєктивна методика «Неіснуюча тварина», тест «Намалюй чоловіка» (DAT), матриці Равена.

Тест «Намалюй чоловіка» (DAT) був створений у 1926 році американським психологом Флоренс Гудінаф. Основним показником розумового розвитку дитини у тесті виступає зображення чоловіка, деталізованість якого залежить від рівня розвитку операційного інтелекту.

Методикою DAT користуються при обстеженні дітей від трьох до тринадцяти років. Стандартизація тесту відповідає нормам розумового розвитку дітей з урахуванням не тільки років життя, але й місяців. Тест DAT є надійним психологічним інструментом встановлення дійсного розумового

віку. Спочатку дитині пропонують намалювати чоловіка, потім за допомогою спеціального ключа, що містить норми оцінювання визначають її розумовий вік (нараховані бали переводяться за допомогою спеціальної таблиці у «розумовий вік» дитини). Після чого проводиться порівняння відповідності хронологічного віку розумовому та робляться відповідні висновки (додаток З).

Методика «Матриці Равена» призначена для оцінки наочно-образного мислення у молодшого школяра (додаток Ж). Конкретні завдання являють собою спеціальну вибірку з 10 матриць Равена, що поступово ускладнюються. Таким чином, дитині пропонуються 10 задач, що поступово ускладнюються, завданням яких є пошук закономірностей в розташуванні деталей матриці та підбір відповідного цій закономірності певного елемента (з переліку наведених нижче альтернатив). На виконання завдання дається 10 хвилин, після чого експеримент зупиняється, підраховується сума правильно виконаних завдань, що відповідає кількості набраних балів. Отримані бали порівнюються з певними нормами виконання завдання та визначається рівень розвитку наочно-образного мислення [23, 36].

Використання таких методів, як спостереження та бесіда з вчителем є виправданим, оскільки вони дали змогу отримати інформацію про стиль спілкування вчителя з дітьми, рівень творчого підходу при організації своєї діяльності.

Методика Вартега «Кола» – графічний тест, що призначений для визначення оригінальності та гнучкості побудови графічного образу. Зміст методики полягає у тому, що дитині пропонується бланк, на якому зображені 20 кіл однакового розміру, що розташовані на однаковій відстані один від одного. Завданням дитини є використання цієї матриці для того, щоб намалювати якомога більшу кількість цікавих малюнків (малювати можна як всередині кола, так і поза ним, використовуючи коло як основу малюнку) (Додаток Г).

Оцінювання проводилось за наступними критеріями:

- *оригінальність мислення* - оригінальним вважається малюнок, сюжет якого використаний один раз.

- *гнучкість мислення*- зображення різних осіб належать до однієї категорії, зображення різних тварин також складають одну категорію.

- *швидкість мислення* - кількість адекватних задачі малюнків.

Використання методики «Склади оповідання» та «Закінчи розповідь» мало на меті дослідження творчої уяви, як підґрунтя для розвитку творчості та креативності дитини. Дітям пропонувалося або написати невеличку розповідь, використовуючи певні задані слова, або ж продовжити незакінчену розповідь.

Твори дітей оцінювалися за такими показниками:

- банальне продовження розповіді (банальний сюжет) – 1 бал;
- елементи творчого мислення – 2 бали;
- несподіваний поворот сюжетної лінії – 3 бали.

Методики «Склади оповідання» та «Закінчи розповідь» є модифікованими для кращої та легшої інтерпретації результатів (введення кількісного показника), що набагато спростило обробку даних. Використання двох схожих методик є виправданим, оскільки дослідження за цими методиками проводилось у різні дні, це дозволило отримати більш вірогідні результати, обмежити вплив суб'єктивного фактору (погане самопочуття дитини, настрої тощо).

Варто зазначити, що вибір саме вище названих методик зумовлений такими особливостями молодшого шкільного віку, як погана зосередженість, швидке стомлювання, залежність сприйняття від суб'єктивної цікавості матеріалу, тому методики обиралися за принципом новизни стимульного матеріалу, нетривалості процесу виконання завдання (Додаток Д).

Завдання методик «Закінчи розповідь» та «Склади оповідання» мають вербальний характер. Тому вони є більш складними для виконання молодшими школярами, адже передбачають сформованість великого

активного та пасивного словникового запасу, вміння грамотно формулювати свої думки. Результати виконання вище названих методик є дещо гіршими за попередні – лише 18% та 16% дітей характеризуються високими показниками щодо оригінальності мислення та уяви. Можливо це зумовлено репродуктивним характером навчальної діяльності, відсутності в педагога творчого підходу при організації навчально-виховного процесу чи надмірною регламентованістю поведінки дитини у сім'ї чи школі.

Проективна методика «Неіснуюча тварина» дозволяє виявити наскільки творчо людина підходить до вирішення проблемної ситуації – наявність, або відсутність творчого початку у роботі; інфантильність, Можна зробити висновок про те, що ті вчителі, які відмовились відповісти на запропоновані запитання були або невпевнені у своїх силах, або просто не цікавилися даною проблематикою.

Також проводилось усне опитування вчителів на предмет виявлення образу ідеального учня. Відповіді продемонстрували орієнтацію на слухняного учня, не спроможного на оригінальне рішення проблем. При виборі характеристик «ідеального учня» педагоги обрали такі показники як, сумирний, організований, дисциплінований.

Визнання «активної» дитини займає подальші позиції, причому в бесіді з педагогами з'ясовується, що активність, в основному, розуміється як відтворююча, репродуктивна діяльність школяра по вказівці старшого.

Аналізувалися також відповіді батьків на експрес опитування, що мало на меті самооцінку власного внеску в розвиток творчого потенціалу дитини.

Одержані результати констатувального експерименту вказують на репродуктивний характер діяльності молодших школярів, лише 16% від загальної кількості дітей відзначаються високими ригідністю, стереотипністю мислення, неспроможністю до сміливих дій. Діти орієнтовані на кінцевий результат своєї роботи – на оцінку, переважна більшість вчителів нехтує такими важливими принципами організації розвитку творчого потенціалу учнів процесу як індивідуалізація та диференціація.

2.2 Аналіз та інтерпретація результатів дослідження

Результати дослідження показали, що рівень гнучкості та продуктивності мислення більшості учнів (відповідно 74% та 58%) є низьким, тобто переважно молодші школярі характеризуються стереотипністю, ригідністю мислення.

У таких дітей спостерігаються труднощі при переході від однієї теми на іншу, низька швидкість мислення. Проте у межах однієї теми, малюнки більшості учнів містять цікаві, оригінальні елементи, відрив від реального світу, зображення фантастичних образів та предметів.

З метою вивчення рівня інтелектуальних, художніх, музичних, літературних, технічних, артистичних та спортивних здібностей учнів, учасників описаних вище клубів та гуртків, нами була використана модифікована методика А. де Хаана та Г.Кафа, що являє собою своєрідну анкету, яку ми пропонували вчителям з метою оцінки учнів класу за параметрами, що відповідають диференціації здібностей на інтелектуальні, художні, музичні, літературні, технічні, артистичні, спортивні.

Оцінювання проводилося за п'ятибальною шкалою, за якою, відповідно 5 балів – є найвищий показник розвитку здібностей, а 1 бал – найнижчий.

Звичайно, не слід забувати, що таке оцінювання є досить суб'єктивним показником, але тут враховувалася думка вчителя, який є людиною, яка найкраще знає своїх учнів, тому її оцінка є досить значимою.

Результати діагностики дозволили отримати інформацію про здібності учнів початкових класів, учасників позакласних клубів та гуртків.

Виявилось, що найбільший показник розвитку мають спортивні та художні здібності, найменш розвинутими є технічні, артистичні та літературні здібності. Дані діагностики представлені у таблиці 2.1.

Таблиця 2.1 – Рівні розвитку здібностей учнів молодших класів за результатами опитування за методикою А. де Хаана та Г. Кафа

№з/п	Здібності	Кількість дітей, що репрезентувала високий рівень
1.	- інтелектуальні здібності	34 дитини (57%)
2.	- художні здібності	45 дітей (75%)
3.	- музичні здібності	54 дітей (64%)
4.	- літературні здібності	29 дитини (46%)
5.	- технічні здібності	24 дитини (40%)
6.	- артистичні здібності	23 дітей (39%)
7.	- спортивні здібності	94 дітей (98%)

Аналіз одержаних даних уможливив висновок, що участь молодших школярів у роботі позакласних об'єднань за інтересами сприяє їх творчому розвитку, особливо таких спеціальних здібностей, як художні, музичні, літературні, технічні та артистичні.

Таблиця 2.2 – Результати виконання проєктивної методики «Неіснуюча тварина»

Методика	Показник	Результати у %
Проективна методика «Неіснуюча тварина»	кількість дітей, роботи яких не відрізняються творчим підходом	42 дитини (70%).
	кількість дітей, роботи яких відрізняються творчим підходом.	18 дітей (30%)

Результати методики «Неіснуюча тварина» свідчать про нетворчий підхід дітей до вирішення конкретного проблемного завдання.

Роботи дітей відрізнялись банальністю сюжету, більшість використовували старі, знайомі елементи (стародавні тварини, мультикаплікаційні герої тощо) для побудови свого образу, лише у роботах 30% дітей наявним був елемент творчості.

Варто зазначити, що не було жодного малюнку, який би свідчив про не традиційність, оригінальність мислення та уяви, наявними були лише фрагменти творчості.

Таблиця 2.3 – Результати виконання методики Ф. Гудінаф «Намалюй чоловіка»

Методика	Показник	Результати у%
Тест „Намалюй чоловіка”(DAT)	кількість дітей, розумовий розвиток яких значно випереджує вікові норми:	18 дітей (15%)
	кількість дітей, розумовий розвиток яких дещо випереджує вікові норми:	40 дітей (67%)
	кількість дітей, розумовий розвиток яких не відповідає віковим нормам	2 дітей (3%)

Таким чином визначався рівень відповідності/невідповідності розумового розвитку віковим нормам. Ми одержали такі результати: 67% дітей характеризуються відповідністю розумового розвитку хронологічному віку, 18% молодших школярів значно випереджають свої вікові норми рівнем розвитку інтелекту, троє учнів не відповідають за своїм рівнем розвитку (розумовим) віковим нормам – 3%.

Отже, відсоток учнів, чий розумовий розвиток не відповідає віковим нормам є значно великим (прирівнюється до тих, що відповідає), це є не досить гарним показником, але не слід забувати, що це малюнок, і не всі діти при виконанні запропонованого завдання серйозно підійшли до цього. Тому, на нашу думку результати є не остаточними. Слід ще раз провести методику з подальшим поясненням важливості серйозного підходу до виконання завдання.

Таблиця 2.4 – Результати виконання методики «Матриці Равена»

Методика	Показник	Результати у %
Методика «Матриці Равена»	кількість дітей, із низьким рівнем розвитку наочно-образного мислення:	9 дітей (4%);
	кількість дітей, із середнім рівнем розвитку наочно-образного мислення:	38 дітей (64%);
	кількість дітей, із високим рівнем розвитку наочно-образного мислення:	13 дітей (22%).

Результати виконання методики показали, що більшість досліджених дітей характеризуються середнім рівнем розвитку наочно-образного мислення (64%) і лише 13 % молодших школярів мають високі показники. Використання методик Матриці Равена та DAT було зумовлено гіпотезою про те, що рівень розвитку творчих здібностей залежить від рівня розвитку інтелекту. Тому ми намагалися виявити взаємозв'язок між цими показниками.

Аналізуючи результати використаних методик виявили таку закономірність: роботи учнів з високим рівнем розвитку наочно-образного мислення (16%) характеризуються високими показниками оригінальності, творчості за методиками «Неіснуюча тварина», «Закінчи розповідь», «Склади оповідання».

Таблиця 2.5 – Результати виконання методики Вартега «Кола»

Методика	Показник	Результати у %
Методика Вартега «Кола»	Показник гнучкості : кількість дітей, роботи яких характеризуються ригідністю мислення	37 дітей (62%);
	кількість дітей, роботи яких характеризуються гнучкістю мислення	23 дітей (39%)
	Показник швидкості: кількість дітей, роботи яких не характеризуються продуктивністю мислення	29 дітей (49%);
	кількість дітей , роботи яких характеризуються продуктивністю мислення	31 дитина (52%)
	Показник оригінальності: кількість дітей, у роботах яких відсутній творчий початок	14 дітей (24%)
	кількість дітей , роботи яких характеризуються тенденцією до творчості	26 дітей (44%);
	кількість дітей , що мають творче мислення та уяву:	20 дітей (34%).

Рівень гнучкості та продуктивності мислення більшості учнів (відповідно 62% та 49%) є низьким, тобто переважно молодші школярі характеризуються стереотипністю, ригідністю мислення. У них спостерігаються труднощі при переході від однієї теми на іншу, низька швидкість мислення. Проте, у межах однієї теми малюнки більшості учнів містять цікаві, оригінальні елементи (42%).

Таблиця 2.6 – Результати виконання методик «Закінчи розповідь» та «Склади оповідання»

Методика	Показники	Результати у відсотках
Методика «Закінчи розповідь»	кількість дітей із стандартною уявою та мисленням кількість дітей, відповіді яких характеризується елементами фантазії кількість дітей з оригінальним, нестандартним мисленням	21 дитина (35%); 30 дітей (50%); 9 дітей (15%).
Методика «Склади оповідання»	кількість дітей, із стандартною уявою та мисленням: кількість дітей, відповіді яких характеризується елементами фантазії: кількість дітей, з оригінальним, нестандартним мисленням :	23 дитини (39%); 34 дитини (56%); 3 дітей (5%).

Результати виконання методик «Закінчи розповідь» та «Склади оповідання» є дещо гіршими за попередні – лише 18% та 16% дітей характеризуються високими показниками щодо оригінальності мислення та уяви. Можливо це зумовлено репродуктивним характером навчальної діяльності, відсутності в педагога творчого підходу при організації навчально-виховного процесу чи надмірною регламентованістю поведінки дитини у сім'ї чи школі.

Опитування батьків виявило, що гіпотетично майже всі батьки переймаються проблемою розвитку власних дітей, але більшість з них (59%) займають формальну іграшки, книги, про важливість взаємодії дитини з дорослими, тим паче з рідними комп'ютер, забуваючи батьками), 34 % позицію при організації дітей (замість особистої участі надають перевагу

опосередкованій – через опитаних батьків творчої діяльності займають позицію гіперопіки: надміру переймаються організацією вільного часу дитини, блокують будь-які прояви ініціативності та незалежності.

Така полярна тенденція ставлення батьків до дітей.

Несприятливим чинником є також невисока педагогічна та психологічна поінформованість батьків щодо розвитку творчих здібностей дітей. Зовсім не сприяє результативності й ефективності цього процесу загальна культура батьків, які у більшості своїй, як виявило опитування, не використовують оптимальні прийоми взаємодії та впливу на потенціал молодших школярів, не орієнтуються у психологічних поняттях.

Підсумувавши вище сказане, слід зазначити, що родина як вагомий чинник розвитку творчого розвитку дітей відрізняється незначним впливом, батьки недостатньо мобілізують свої зусилля задля цього. Їм бракує обізнаності у питаннях психології та педагогіки розвитку дітей. Тому завданням /психологів є цілеспрямована та планомірна робота із сім'єю щодо зростання психолого-педагогічної компетентності батьків, надання їм допомоги для організації взаємодії з дітьми.

Одержані результати дослідження вказують на репродуктивний характер діяльності молодших школярів, лише 16% від загальної кількості дітей відзначаються високими ригідністю, стереотипністю мислення, неспроможністю до сміливих способів розв'язання проблем.

Ми вважаємо, що розвиток творчих здібностей молодшого школяра має охоплювати три напрями діяльності:

- роботу з учнівським колективом,
- роботу з педагогічним колективом,
- роботу з батьками.

Роботу з учнями ми пропонуємо поділити на:

- роботу підчас уроків;
- роботу у позаурочний час;
- психотренінгові заняття.

Дуже важливо під час уроків використовувати розвиваючі завдання, оскільки вони насамперед сприяють розвитку творчого мислення, уяви.

Зважаючи на слабкість нервової системи, дитина може лише 10-15 хвилин концентруватись на тому, що їй пропонує вчитель, після цього вона відволікається на будь-які зовнішні подразники, втрачає суть запропонованої інформації. Тому, на нашу думку, доцільно постійно зацікавлювати її. Вчителеві слід пам'ятати, що увага молодшого школяра нестійка, реагує на зміну подразників, саме тому варто привертати увагу дітей до нових та цікавих завдань.

Задля цього ми пропонуємо вправи, що мають на меті розвиток уяви, мислення та пам'яті молодших школярів. Їх можна проводити на уроках української мови, математики природознавства.

Наприклад.

Завдання, що зорієнтоване на розвиток мовлення та поповнення словникового запасу.

Дітям пропонується написати за 1 хвилину поруч з кожним почутим прикметником іменник, що підходить за змістом до цього прикметника, стоїть у тому роді та числі. Повторювати слова не можна. Наприклад: чарівна паличка.

Гострий, дружній, дзвінка, міський, класний, сердитий, похмурий, тепле, ранкові, військове.

Завдання: уважно прослухайте один раз текст, а потім відповідаєте на запитання.

«Одного разу на початку осені нас з мамою та батьком запросили в село на день народження дідуся Івана. Родина виїхала в гості о восьмій ранку поїздом з Київського вокзалу. Їхати треба було не дуже довго.

Зупинка на якій треба виходити сьома з кінця. Дідусь був дуже радий зустрічі з онуком.

Як будуть звати Мишка, коли він стане дорослим?

На якій зупинці вони вийшли, якщо на цьому маршруті всього 12 зупинок?

Чий батько дідусь Іван – тата чи мами?

Скільки часу вони добиралися до села, якщо від станції до станції поїзд їде 6 хвилин?

О котрій годині вони вийшли з поїзда?

Розв'яжіть завдання. Для цього вам потрібно в наборі букв знайти по 2 слова:

- вийміть з букета садову та лісову квітку:

Т Л О Д Я Н Ь Ю З А К І Л Н В (*тюльпан, конвалія*);

- серед літунів один – надокучливий, інша – білогруда красуня:

Л К А І Ж С Т Р О В К К А (*комар, ластівка*);

- варення з яких ягід дісталось комусь на поживу?

М В Х У Г Х А Н А (*вишня, муха*).

Конверт життєвих колізій «Мої секрети»:

- Як сказати мамі, що розбив тарілку?
- Як не сплутати шкарпетки?
- Як реагувати на крик?
- Як зробити так, щоб день чорний став світлим,

сонцесяйним?

- Як навчити сестричку кашу їсти?

З метою розвитку вибірково-доказового мислення доцільним є використання казок Вержиховської. Їх слід прочитати, а потім запитати, яка казка запам'яталася найбільше і чому?

Можна використовувати і одну казку. Так, для читання казки «Ромашка» діти одержують папір, що вирізаний у формі ромашки. Їм пропонується так варіанти завдань: «Розкажіть, чії ви? Чому?». Це спонукає молодших школярів проаналізувати почуте, зробити висновки, викласти свою думку, довести її право на існування.

За допомогою запропонованих вправ, ігор, завдань дитина зможе переключитися на щось цікавіше, інакше ніж матеріал уроку. В той самий час, виконуючи завдання, учень буде розвивати мислення, пам'ять, спостережливість, увагу. Педагог або психолог, використовуючи наведені завдання, може подавати їх у ігровій формі, чим значно полегшить процес їх сприйняття.

Отже, створюючи відповідні умови, можна оптимізувати навчально-виховний процес, сприяти кращому засвоєнню навчального матеріалу, розвитку потенціалу дитини на уроках, полегшувати й якісно збагачувати процес учіння.

Ще одним напрямом роботи з розвитку творчих здібностей учнів початкових класів є організація позакласної та позаурочної системи виховної роботи.

Пропонуємо організувати в початковій школі такі гуртки:

1. Інтелектуальний напрям (факультативні заняття з різних предметів та гуртки: «Юний шахіст», «Ерудит», «Що? Де? Коли?», «Брейн-ринг», КВК, СТЕМ)
2. Спортивний (секції баскетболу, рукопашного бою, настільного тенісу, рухливих ігор, міні футболу, спортивного бального танцю тощо);
3. Мистецько-художній (художня, хореографічна та театральна студії, «Олівець – малювець», «Маленькі модельєри», вишиванки, флористики, ляльковий театр, пантоміми, ізостудія тощо).

Звичайно, ця мережа гуртків не є досконалою, але ми намагалися узагальнити педагогічний досвід, напрацьований у провідних школах України (експериментальних майданчиках, педагогічних центрах).

В організації позакласної роботи рекомендуємо використовувати запропоновану мережу гуртків, або ж її доповнювати своїми варіантами.

Дуже важливим напрямом роботи стосовно розвитку творчих здібностей молодшого школяра є психологічний тренінг, що має на меті:

- розвиток уяви (реалізовувати план задуму, створювати і послідовно реалізовувати власний задум, підпорядковувати власну уяву (просторова уява), створювати уявні образи на основі заміни словесного опису або графічного зображення, здійснювати «опредмечування неповного» невизначеного об'єкта, використовувати предмети);

- творчого мислення, (здатності генерування ідей, виокремлення протилежних комбінуванню дитини понять, асоціювання), удосконалення швидкості, гнучкості, оригінальності, допитливості та сміливості.

За основу проведення тренінгу ми взяли думку А. Горальського, який у своїй книзі «Тренінг творчості» обґрунтував основоположні принципи тренінгу спрямованості. Автор справедливо вважає, що тренінгова група має складатися не менше ніж з п'яти та не більше ніж з п'ятнадцяти дітей.

Оскільки занадто мала група виявляє схильність до лише товариської поведінки, до того ж — що важливіше — складніше досягнути її груповий ефект. В великій групі є проблеми із дотриманням бажаного порядку роботи і забезпеченням рівноправної участі в ній кожного, тому нею складніше керувати .

Важливою передумовою успіху занять є забезпечення атмосфери співпраці, безпеки та доброзичливості. Важливо також нікого ні до чого не примушувати, нічого не нав'язувати. Ще одним принципом організації тренінгу є чергування емоційної та інтелектуальної, певної фізичної взаємодії. Це є необхідне тому, що діти молодшого шкільного віку досить швидко втомлюються та перестають адекватно сприймати завдання тренера – втрачається розвиваючий характер занять, крім цього вони переповнені енергією, для того щоб звільнити накопичену енергію пропонуються фізичні ігри.

Правила тренінгу є традиційними: добровільність участі, конфіденційність, «тут і тепер», право сказати «ні», рівноправність всіх учасників тощо. Тренінгові вправи можна розподілити на декілька етапів

(тривалість декілька днів), можна використовувати елементи запропонованого тренінгу, включаючи їх в інші розвиваючі заходи.

Отже, ми запропонували три основних напрями роботи соціального педагога/практичного психолога щодо розвитку творчих здібностей дітей.

Наступним етапом нашої роботи є робота з педагогічним колективом. Насамперед, слід визначити, які ж причини перешкоджають творчості педагогів.

Серед причин, що негативно впливають на розвиток творчості педагогів, можна виокремити:

1. Недостатньо розвинені мотиви, що спонукають педагогів до проявів творчості в ході спілкування і виховання учнів.
2. Вузький професійно-педагогічний кругозір, несформовані навички пошуку ефективніших способів розв'язання педагогічних задач.
3. Несприятливий морально-психологічний клімат в колективі.
4. Недоліки в системі професійно-педагогічної підготовки педагогічного складу до здійснення творчої діяльності.
5. Невпевненість педагогів в своїх силах і творчих можливостях, страх припуститися помилки при розв'язанні педагогічних задач.

Отже, для нейтралізації причин, що негативно впливають на розвиток творчості педагогів, пропонуємо такі види, форми роботи:

- групові й індивідуальні консультації;
- відвідування уроків з наступним обговоренням результатів;
- конференції з обміну досвідом;
- психотренінг.

Групові й індивідуальні консультації спрямовані на психолого-педагогічну просвіту педагогів, допомогу вчителям у забезпеченні диференційованого, розвиваючого навчання (вивчення психологічних індивідуальних закономірностей кожного учня, створення програм розвитку і таке інше), вирішення проблемних, неоднозначних педагогічних ситуацій.

Ефективною формою роботи психолога з педагогічним колективом є відвідування уроків з подальшим обговоренням результатів. Не всі вчителі характеризуються високою психологічною культурою, гарними знаннями у сфері психології розвитку дитини. Крім цього, можливою є допомога у підготовці розвиваючих завдань для розвитку творчих можливостей школярів з урахуванням вікових та індивідуальних особливостей дітей.

Добре себе зарекомендувала така форма розвитку педагогів як конференції з обміну досвідом, в яких беруть участь педагоги, психологи, логопеди, дефектологи. Можливим є запрошення досвідчених фахівців у певній галузі психолого-педагогічних знань.

На цій конференції здійснюється аналіз та узагальнення передового психолого-педагогічного досвіду, удосконалюються наявні методи та форми роботи, набуваються нові знання, здійснюється переоцінки педагогічних позицій тощо.

Ми пропонуємо такі форми обміну педагогічним досвідом: круглі столи, диспути, психолого-педагогічні консилиуми, семінари-практикуми тощо. Але це все більш інформативні форми роботи, за допомогою яких вчителі лише отримують певних знань.

Крім цього ми пропонуємо тренінг креативності.

Тренінг креативності – один із ефективних способів отримання особистісного досвіду, форма активного навчання та самопізнання його учасників, а також вироблення й удосконалення вмінь творчої взаємодії, організації творчої діяльності.

Науковець А. Капська доводить, що використання рольових та сюжетних ігор створює чудові умови для саморозкриття особистості, вироблення навичок логічного мислення, активізування потенційних творчих здібностей. [57, 9] При розробленні тренінгових занять, ігрових методик використовувались ідеї В. Моляко та інших.

Запропонований нами тренінг креативності розрахований на 67 годин (30 занять по 9 годин).

Комплекс вправ на кожному занятті спрямований на:

1. створення працездатності (етап знайомства, початок заняття);
2. на усвідомлення того, що таке креативність, які її прояви, бар'єри та етапи креативного процесу;
3. на розвиток креативності;
4. на особистісну підтримку учасників тренінгу.

Тренінг має таку структуру:

- привітання;
- підготовчі вправи та ігри;
- ділові та рольові ігри;
- підсумок (самоаналіз та самозвіти учасників);
- прощання.

Привітання мають форму ритуалу. Ритуал привітання може включати висловлювання кожним з учасників теплих слів один одному або всій групі. Ритуал прощання – побажання учасникам групи, колективні оплески, інші вербальні чи невербальні дії.

Великого значення мають підготовчі вправи та ігри. Вони задають динаміку тренінгу, налаштовують на специфічну групову роботу, готують ґрунт для виконання основних завдань заняття.

Основна частина занять складається з рольових та ділових ігор, що імітують реальні ситуації, життєві, професійні ситуації, та вимагають застосування творчого підходу. Ігри в тренінгах відкривають перед учасниками групи можливості, що недоступні їм за інших умов.

Рольові ігри сприяють особистісному зростанню, орієнтують на саморозвиток та самопізнання. Після виконання окремого завдання або комплексу завдань слід використовувати самоаналіз та самозвіти учасників, це сприяє розвиткові рефлексії, тренінг є комплексом занять, метою яких є підвищити рівень усвідомленому підходу до самовдосконалення.

Отже, запропонований нами тренінг креативності, може бути використаний для розвитку позитивної мотивації вчителів. Варто зазначити,

що цей тренінг має важливе значення не тільки для розвитку творчого потенціалу педагогів, але й з батьків, якщо вони матимуть бажання взяти участь в ньому. Адже вправи, що запропоновані в ньому не мають вузької педагогічної спрямованості, і з успіхом можуть використовуватись і в роботі з батьківським колективом.

Наступним етапом нашої роботи є робота з батьками. Це досить специфічна напрям, адже як показує досвід подібної співпраці (участь у батьківських зборах), батьки дещо неохоче ставляться до втручання у життя їхніх сімей, з обережністю сприймають пропозиції виконати запропоновані завдання. Тому обмежимо роботу з батьками такими формами, як:

- бесіди, міні лекції, індивідуальні та групові консультації (за бажанням);
- анкетування;
- елементи психотренінгової роботи.

Нами був розроблений міні-лекторій щодо актуальних проблем дитячого розвитку, в який входять такі теми: «Вплив сім'ї на формування особистості дитини», «Фактори розвитку творчих здібностей дітей молодшого шкільного віку», «Ефективні педагогічні методи впливу на дитину», «Поради щодо розвитку творчого потенціалу дітей», «Креативність – божий дар, чи велика кара?» (додаток).

Крім цього пропонуємо психологам використовувати такі методи роботи з батьками, як: бесіди, індивідуальні та групові консультації стосовно хвилюючих проблем. Це дасть можливість одержати користь як батькам, так і фахівцям: батьками збагатити свій багаж психолого-педагогічних знань, одержати рекомендації психолога щодо вирішення нагальних проблем; психолог зможе виявити цікаві, важливі факти щодо анамнезу життя окремих дітей, стилю спілкування та взаємодії у конкретних сім'ях, налагодити більш тісну взаємодію між школою та сім'єю.

За допомогою консультацій психолог може допомогти вирішити і таку актуальну проблему сьогодення як організація домашнього простору

(організація змістовного сімейного відпочинку, добір розвиваючих ігор, методів, рекомендації щодо рефлексії та саморегуляції для батьків тощо)

Під час проведення дослідження щодо стану розвитку творчих здібностей молодших школярів було апробована експрес методика вивчення особистого внеску батьків у розвиток творчого потенціалу дітей. Результати використання цієї анкети виявили, що вона є досить інформативною для батьків, адже в ній описані провідні методи організації власної взаємодії з дітьми таким чином, що б сприяти повноцінній реалізації потенціалу дитини. Тому вважаємо використання вище названої анкети одним з методів інформування батьків.

Отже, що при організації комплексної роботи, що охоплює три напрями: роботу з дітьми, батьками та вчителями, можливим є повноцінний розвиток творчих здібностей дітей, лише при врахуванні індивідуальних та вікових особливостей при організації навчально-виховного процесу буде гармонійно розвиватись особистість кожного учня.

Таким чином, процес розвитку творчих здібностей молодших школярів здійснюється за такими напрямками: робота з учнями, робота з педагогічним колективом, робота з батьками. Основними формами психолого-педагогічної взаємодії, що використовуються у запропонованій нами методиці є розвивальні вправи, тренінгові заняття, гурткова робота, лекції, бесіди, консультації, психолого-педагогічні конференції, диспути тощо.

В результаті застосування методики передбачається розвиток творчого мислення, уваги, пам'яті дітей, формування у них мотивації досягнення успіху; усвідомлення педагогами необхідності використання творчих методів роботи, розвиваючого навчання, стимулювання активності, ініціативності учнів, постійного самовдосконалення; інформування батьків про ефективні методи впливу на дітей, про важливість сім'ї і, зокрема прикладу батьків як чинників становлення творчої особистості дитини, стимулювання їх до реалізації власного творчого потенціалу.

Тому ми запропонували провести «Тренінг розвитку творчих здібностей дитини», метою якого було надання школярам досвіду переживання ситуацій, що стимулюють та заохочують прояв таких якостей:

- винахідливість (здатність вигадати що-небудь, знайти вихід із складного становища);
- нестандартність мислення (здатність мислити поза шаблонами, своєрідно, оригінально);
- почуття новизни (здатність відчувати, усвідомлювати нове, невідоме, непізнане).

Опираючись на поради психологів, роботу на заняттях намагалися організувати так, щоб активізувати дитячу уяву, фантазію, образне мислення, варіативність, нестандартність та оригінальність мислення дітей. Необхідним компонентом тренінгу, з огляду на його мету, була робота з розвитку впевненості у собі його учасників та створення ситуації успіху.

Хочемо зазначити, що переваги використання саме групової форми роботи в процесі формування творчої особистості молодшого школяра полягають у тому, що:

група, якій притаманна своєрідна динаміка, утворює складну мережу мотивацій та зобов'язань, що стимулює індивідуальні зусилля кожного її члена;

часто те, що може бути до снаги одній окремій дитині, не становить великих труднощів і для групи, даючи змогу усім пережити задоволення від почуття виконаного завдання [32].

Процес формування творчої особистості складний і тривалий, тож ситуативними включення навряд чи можливо досягнути значного результату.

З метою активізації емоційно-вольової та мотиваційної сфери молодших школярів нами була розроблена програма інтелектуального творчого (ігрового) тренінгу, що передбачав тривале, систематичне включення дітей. Таке цілеспрямоване, вмотивоване включення змогла

забезпечити пропозиція створити своє власне *Місто Дитинства*, хазяїнами, творцями якого могли стати самі діти.

Нове місто (мозковий штурм).

Завдання – перерахувати якомога більше звичних і незвичайних варіантів забудови міста (обов'язково попереджуємо учнів, що правильних чи неправильних відповідей немає, адже ми самі господарі свого міста).

В процесі висунення ідей та заповнення карти міста ми непомітно спостерігали за дітьми і фіксували такі критерії:

- *швидкість* – кількість варіантів відповідей (за кожен варіант дитині нараховувався бал);
- *оригінальність* – за кожен відмінний, нестандартний варіант дитині надавали 2 бали;
- *гнучкість* – перехід від одного аспекту розв'язання проблеми до іншого нагороджувався 2 балами;
- *точність* – характеризує стрункність, логічність мислення, вибір адекватного рішення, що відповідає поставленій меті – 2 бали.

Спостереження за дітьми в процесі виконання завдання й аналіз їх відповідей дозволив констатувати певну динаміку у пробудженні креативності. Умовно цей процес можна поділити на три етапи: в процесі першого діти висували звичайні, стандартні (можна навіть сказати – побутові) пропозиції, наприклад – школа, лікарня, базар, магазин; початок другого етапу супроводжувався пошуком варіантів, притаманних саме дитячому світу, наприклад – «Діснейленд», кінозал «Мультляндія».

Початок третього етапу ознаменувався справжнім феєрверком оригінальних та неочікуваних ідей.

На другому занятті карта міста «забудовувалася» власними будиночками учасників тренінгу, на третьому – усі святкували «новосілля» – на яке запрошували один одного в гості (виготовляли «Запрошення»).

Рольова гра передбачала в ігровій формі ознайомлення учнів із загальними нормами та суспільними правилами поведінки гостей та господарів.

Такі заняття переслідували комплексну мету – з одного боку ми розвивали образне мислення, уяву та фантазію дітей, що сприяло щоразу більш продуктивнішому народженню нестандартних, оригінальних ідей. З іншого боку, використовуючи елементи образотворчого мистецтва та художньої праці ми не лише активізували художні здібності дітей, а й впливали на формування їх естетичних смаків та ідеалів, збагачували емоційний світ та намагалися викликати постійну потребу до творчого перетворення навколишнього світу.

Порівняльний аналіз швидкості, оригінальності, гнучкості та точності запропонованих дітьми варіантів відповідей на першому та наступних заняттях дозволив зробити висновок про повільне, але стабільне зростання показників креативності, а отже – і формування творчої особистості усіх учасників експерименту.

Якщо на перших заняттях учнів в середньому набирали по 4-5 балів за критерієм швидкості і 4-6 (максимум) за оригінальністю та гнучкістю, то з часом ці показники в середньому містилися зазвичай не менше 10 – 14, а то й більше, балів.

Отже, проведене дослідження свідчить про недостатній рівень ефективності наявних психолого-педагогічних умов щодо розвитку творчих здібностей дітей молодшого шкільного віку.

Для забезпечення сприятливих умов розвитку дітей різних вікових груп, починаючи з дошкільного віку, є доцільним широке впровадження ранньої і поетапної діагностики, своєчасного виявлення обдарованих дітей і стимулювання творчого потенціалу особистості шляхом широкого використання різних форм позакласної виховної роботи, що має бути спрямована на:

- удосконалення комунікативних можливостей;

- стимулювання творчого мислення в різних сферах діяльності, що реалізують ідею колективної праці, співтворчості, засобами інтенсивного засвоєння знань і способів діяльності.

Результативність цієї роботи значно підвищиться, якщо вона буде здійснюватися за відповідною системою, при цьому її ефективність знаходиться у прямій залежності від таких умов:

- організація діяльності учнів з розв'язання творчих завдань здійснюється з опорою на їхні інтереси потреби, потенційні можливості, здібності тощо;

- активізація, пробудження дослідницької активності школярів, поглиблення інтересів до творчої діяльності;

- створення ситуації успіху та емоційної доброзичливої атмосфери емоційна доброзичлива атмосфера у процесі виконання учнями будь-яких творчих завдань;

- відповідної підготовки керівників гуртків та секцій;

- врахування рівня індивідуального розвитку школярів;

- створення умов щодо просування кожного учня у процесі вирішення завдань.

Показниками, які показують, що особистості притаманне творче ставлення до виконання будь-якого завдання є: спрямованість, яскраво виражене бажання займатися творчістю, емоційна забарвленість процесу творчого пошуку при розв'язанні творчих завдань.

Основними критеріями при визначенні інтересу саме до творчої діяльності є:

а) усвідомлення предмета інтересу, яке детермінує поведінку індивіда;

б) чітко виражена потреба в занятті саме даною діяльністю і активновольові дії, які спрямовують на досягнення мети;

в) емоційна зацікавленість у процесі творчого пошуку розв'язання різних проблем .

Іншою важливою складовою, що сприяє розвитку творчої особистості, є наявність мотивації щодо досягнення успіху у процесі творчого розв'язання будь-яких проблем.

Отже, здійснюючи роботу щодо розвитку творчої особистості, педагогам доцільно спиратися на зазначені вище положення. Саме їх врахування сприяє не лише становленню особистості, а й розвитку її творчих здібностей.

2.3 Рекомендації педагогам та батькам щодо розвитку творчих здібностей дітей молодшого шкільного віку

1. Розвиток творчих здібностей буде можливим, якщо будуть створені такі умови:

Фізичні, тобто наявність матеріалів для творчості й можливість у будь-яку хвилину діяти з ними.

Соціально-економічні, за яких дитина має відчувати зовнішню безпеку, тобто знати, що її творчі вияви не будуть негативно оцінені дорослими.

Психологічні, зміст яких полягає в тому, що у дитини формується відчуття внутрішньої безпеки, розкнутості і свободи завдяки підтримки дорослими її творчих починань.

2. Роль дорослих у процесі розвитку творчих здібностей не обмежується лише створенням умов. Вона полягає ще й у тому, щоб активно допомагати малюкові в розвитку його творчих здібностей.

Для цього батьки повинні:

1. Створити дитині затишну й безпечну психологічну базу для пошуків, до якої вона могла б повертатися, якщо буде налякана власними відкриттями.

2. Підтримати схильність дитини до творчості і виявляйте співчуття до невдач. Уникати несхвального оцінювання її творчих ідей.

3. Бути терпимими до дивних ідей, поважайте допитливість, запитання та ідеї дітей. Намагатися відповідати на всі запитання, навіть якщо вони здаються дивними чи абсурдними. Пояснювати, що на багато її запитань не завжди можна відповісти однозначно. Для цього потрібний час, терплячість. Дитина має навчатися жити в інтелектуальному напруженні.

4. Давати дитині можливість побути самій і дозволяйте, якщо вона хоче, самій займатися своїми справами. Надлишок опікування може пригальмувати її творчість. Бажання і цілі дітей належать їм самим, а батьківська допомога може інколи сприймається як “порушення кордонів” особистості.

5. Допомогати дитині вчитися будувати її систему вартостей, не обов'язково засновану на її власних поглядах, щоб дитина могла поважати себе і свої ідеї поряд з іншими ідеями та їх носіями. Таким чином, її саму, у свою чергу, будуть цінувати інші.

6. Допомогати дитині у задоволенні власних поглядах, щоб дитина могла поважати себе і свої ідеї поряд з іншими ідеями та їх, носіями.

7. Виявляти симпатію до перших незграбних дитячих спроб виражати свої ідеї словами і робить їх таким чином зрозумілими для оточуючих.

8. Знаходити слова підтримки для нових творчих починань дитини, уникайте критикувати перші спроби, якими б невдалими вони не були. Ставитись до них із розумінням: малюк прагне творити не лише для себе, а й для тих, кого любить.

9. Допомогати дитині стати «розумним авантюристом» і часом покладатися в пізнанні на ризик та інтуїцію, найвірогідніше, саме це допоможе зробити справжнє відкриття.

10. Підтримувати необхідну для творчості атмосферу, допомагаючи дитині уникнути несхвалення, зменшити соціальні тертя і подолати негативну реакцію одноліток.

11. Чим більше Ви дасте можливостей для конструктивної творчості, тим щільніше закриваються клапани деструктивної поведінки. Дитина, яка позбавлена позитивного творчого виходу, може спрямувати свою творчість у зовсім небажаному напрямку.

Висновки до розділу

За результатами опитування за методикою А. де Хаана та Г. Кафа з'ясовано, що найбільший показник розвитку мають спортивні та художні здібності, найменш розвинутими є технічні, артистичні та літературні здібності.

Результати методики «Неіснуюча тварина» свідчать про нетворчий підхід дітей до вирішення конкретного проблемного завдання.

За методикою «Намалюй чоловіка» (DAT) одержали такі результати: 67% дітей характеризуються відповідністю розумового розвитку хронологічному віку, 18% молодших школярів значно випереджають свої вікові норми рівнем розвитку інтелекту, троє учнів не відповідають за своїм рівнем розвитку (розумовим) віковим нормам – 3%.

Результати виконання методики «Матриці Равена» показали, що більшість досліджених дітей характеризуються середнім рівнем розвитку наочно-образного мислення (64%) і лише 13 % молодших школярів мають високі показники.

Аналізуючи результати використаних методик, ми виявили таку закономірність: роботи учнів з високим рівнем розвитку наочно-образного мислення (16%) характеризуються високими показниками оригінальності,

творчості за методиками «Неіснуюча тварина», «Закінчи розповідь», «Склади оповідання».

Результати виконання методики Вартега «Кола» продемонстрували, що рівень гнучкості та продуктивності мислення більшості учнів (відповідно 62% та 49%) є низьким, тобто переважно молодші школярі характеризуються стереотипністю, ригідністю мислення. У них спостерігаються труднощі при переході від однієї теми на іншу, низька швидкість мислення. Проте, у межах однієї теми малюнки більшості учнів містять цікаві, оригінальні елементи (42%).

Результати виконання методик «Закінчи розповідь» та «Склади оповідання» є дещо гіршими за попередні – лише 18% та 16% дітей характеризуються високими показниками щодо оригінальності мислення та уяви. Можливо це зумовлено репродуктивним характером навчальної діяльності, відсутності в педагога творчого підходу при організації навчально-виховного процесу чи надмірною регламентованістю поведінки дитини у сім'ї чи школі.

ВИСНОВКИ

Проведене дослідження дозволило зробити такі висновки:

1. Творчість є інтегральним утворенням, що містить в собі певні особливості пізнавальних процесів (інтелектуальні компоненти творчості), та деякі властивості особистості (особистісні компоненти), які в сукупності складають творчий потенціал людини.

До основних компонентів творчості належать: чутливість до проблеми; продуктивність; гнучкість; оригінальність; здатність до оцінки.

2. Високий рівень розвитку творчих здібностей молодших школярів передбачає високий рівень розвитку таких психічних процесів, як мислення; уваги, пам'яті; уваги. Розвиток усіх цих процесів є визначальним для формування творчої особистості.

Передумовами розвитку творчих здібностей молодшого школяра є розвиток творчого мислення: швидкість, гнучкість думки, оригінальність, допитливість, точність, сміливість та творчої уваги.

Важлива роль у розвитку творчих здібностей учнів, розширенні й поглибленні їхніх знань, належить спеціально організованій роботі у позанавчальний час.

3. Одержані результати дослідження вказують на репродуктивний характер діяльності молодших школярів, лише 16% від загальної кількості дітей відзначаються високими ригідністю, стереотипністю мислення, неспроможністю до сміливих способів розв'язання проблем.

4. Робота з обдарованими дітьми та дітьми з творчими здібностями має проводитися за такими напрямками:

– психодіагностика дітей з високим інтелектуальним потенціалом, виявлення обдарованих і талановитих дітей (планомірне психодігностичне обстеження дітей з метою виявлення певних зрушень у психічному розвитку за для корегування навчально-виховного процесу, оптимального вибору форм педагогічного взаємодії тощо);

– групова й індивідуальна робота по розвитку креативності (тренінгова та ігрова робота).